
TANULMÁNYOK

SCHLETT ISTVÁN

Elszalasztott lehetőség vagy zsákutca?

A „FELVILÁGOSULT POLITIKA” RENDI VÁLTOZATA
MAGYARORSZÁGON

Bibó műveiben – így például *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* vagy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcas magyar történelem* című történeti esszéiben – is feltűnik II. József és a rendi mozgalom konfliktusa, mint a zsákutcas fejlődés egyik példája. *A magyar társadalomfejlődés...*-ben írja: „Néhány ízben ..., először Mária Terézia és II. József idejében, másodszer a Bach-korszakban, harmadszor az 1905. évi darabontkormányzás alatt a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erőkkel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és középnemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg- királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végül is király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, a szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely négyszáz esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja, és egyben minden bajnak okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására” (Bibó 1986 a: 499–500).

Az Eltorzult magyar alkat...-ban némiképp másként fogalmaz: „A 18. század második felére már egészen komoly tünetei mutatkoznak egy nemzetfeletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe való beilleszkedés készségének ... Tovább él ugyan a magyar

önállóság helyreállítására való törekvés is, egyelőre azonban a politikai önállóságra való törekvés merőben rendi keretek között marad, a társadalmi és szellemi haladás erői viszont nem állanak a rendi nacionalizmus oldalán. Kiderül ez II. József uralma alatt, aki némileg megkésve, a Habsburgok birodalmából is egy olyan központosító, rendiségellenes, papságot az állam alá vető, polgárságot és ipart pártoló, jól adminisztrált, egynyelvű birodalmat akart alakítani, amilyenné Franciaországot évszázadok királyi abszolutizmusa tette. A Habsburg-háznak ezt a politikáját igazából nem a rendiség ellenállása és II. József halála törte derékba, hanem pár évvel később a francia forradalom visszahatása, mely elveszi a dinasztia kedvét a reformerkedéstől” (Bibó 1986 b: 575–576).

Bibó tehát – a történeti gondolkodásban megrögzült képnek megfelelően – a konfliktus lényegét a modernizáló, ám idegen király és Magyarország önállóságát védő, de retrográd nemesség szembenállításában látja, melynek eredménye csak egy „rossz kiegyezés” lehetett. A magyar közgondolkodás eleven, máig vitákat kiváltó kérdéséről van szó, amelynek tárgyalása rendszerint túlmutat magán a konkrét problémán. Alkalmanként a történetírás is, még inkább a „hol tévesztettünk utat?” kérdését vizsgáló történeti-politikai esszék, a magyar történelem tragikus fordulópontjait témaként választó szépirodalmi alkotások, a historizálásra mindig hajlamos politikai publicisztika gyakran nyúl vissza a 18. század végének eseményeihez, példa- és ellenségképet választ magának, az akkor harcban álló felekhez képest határozva meg saját pozícióját. Az e korszakhoz kapcsolódó toposzok stabil elemei a 19–20. századi politikai gondolkodásnak. A „borzasztó feudális rendszerrel” hadakozó, tragikus sorsú *felvilágosult* modernizátor, sőt forradalmár II. Józseffel szemben a germanizáló diktátor, a nemzeti létet, a nemzet szabadságát megvédő nemzeti ellenállás ellenében a rendi kiváltságaikat őrző reakciós nemzeti mozgalom képe áll.

Bibó – mint láttuk – a politikai erők ezen megoszlását „holtpontra” vezetőnek, tehát mindkét pozíciót „tévesnek” ítéli, ám a történeti toposzokat elfogadja.

Az újabb történeti irodalom – elsősorban Benda Kálmán, Kosáry Domokos, H. Balázs Éva, ifj. Barta János kutatásai nyomán – a politikai erők megoszlását összetettebbnek látja. A vizsgálatokat kiterjesztve, a modernizáció, a progresszió képviselői között veszik figyelembe a „felvilágosult politika” többi variánsát: a *felvilágosult abszolutizmus* mellett a *felvilágosult rendiség*, illetve *magyar jakobinusok* mozgalmát is.

De vajon leírhatók-e ezekkel a kategóriákkal a 18. század végén létező szellemi-politikai pozíciók? Nem arról van-e szó, hogy más paradigmák társadalom- és politikafelfogása, értékrendje vetül vissza, később megszülető ideológiák és politikai mozgalmak vetítik bele saját problémáikat, dilemmáikat, célképzeteiket, érdekeiket, értékítéleteiket egy olyan korba, melynek politikai aktorai más körülmények között, más problémákkal küszködtek, más logika, más társa-

dalom- és politikafelfogás alapján cselekedtek? Ha így van, akkor az utókor által alkotott képek nem a modellek, hanem megalkotóik vonásait tükrözik. Konkrétabban fogalmazva: igaz-e, hogy a 18. század utolsó harmadában a germanizáló (vagy kozmopolita) progresszió és a nemzeti reakció, a polgári átalakulás hívei és ellenfelei, a modernizáció és a tradicionalizmus között húzódtak a táborokat szembeállító szellemi-politikai törésvonalak?

Úgy gondolom, hogy nem. Nem látom igazolhatónak, hogy a „felvilágosult politika” vagy valamelyik változata a modernizációt, a polgárosodást, a „haladást” képviselte volna „reakciós” ellenfeleivel szemben. Egyfelől a „felvilágosult politika” egyes áramlatai is szemben álltak egymással, másfelől e politikai irányzatok viszonya a modernizációhoz, a polgárosodáshoz, a haladáshoz – és persze, a modern értelemben vett nemzethez – felettébb ellentmondásos volt. A politikai erőcsoportok nem „felvilágosultságuk” mértéke alapján oszlottak meg.

Mielőtt a „felvilágosult politika” egyik variánsának bemutatására rátérnék, egy újabb, kétségtelenül kiélezetten fogalmazott kérdéssel zárom a „ráhangolást”: valóban kitörési esélyeket szalasztott el a magyar társadalom a felkínált variánsok elutasításával-elszalasztásával, vagy éppen e kísérletek nyitottak zsákutcát azáltal, hogy olyan antinómiákat állítottak fel, amelyek évtizedekre lehetetlenné tették és később is megnehezítették Magyarországon az *aktuálisan reális alternatívák* megfogalmazását?

Úgy vélem, e kérdésekre akkor adhatunk érvényes választ, ha a korszak szereplőinek gondolkodását és cselekvéseit az adott történeti kontextusba helyezve vizsgáljuk. Csak így érthetjük meg az e korszakban kialakult álláspontok tényleges jelentését, a konfliktusok valódi tartalmát. Most készülő, a magyar politikai gondolkodás történetét feldolgozó könyvem egyik, *A „felvilágosult politika” (ál)paradigmája* címet viselő fejezetében erre teszek kísérletet. Ebből mutatok be egy – folyóiratközlésre átdolgozott – részletet.

1. A „FELVILÁGOSULT POLITIKA” PARADIGMÁJA

A történetírás 1765-re datálja a felvilágosult abszolutizmus kezdetét Magyarországon. Mária Terézia – a számára kudarcra végződő országgyűlés után – nem hívja többé össze a rendi diétát, és az alkotmány félretételével rendeleti úton kezd el kormányozni immár Magyarországon is.

Magyarország *politikatörténetében* kétségtelenül fordulat történik. Az uralkodó felmondta a „künnlakó” király és a „nemzeti” rendek között 1711-ben ismét – 1526 óta immáron harmadszor – megkötött kompromisszumot, és a félévszázados békeállapot után egy negyedszázados konfrontációs szakasz kezdődik. A régi konfliktus újul ki: a bécsi udvar szabadulni kíván a magyar (rendi) alkotmány korlátaitól.

A 18. század utolsó harmadának politikai küzdelmei beilleszkednek tehát a (Habsburg) abszolutizmus és a (magyar) rendiség ekkor

már mintegy két évszázada zajló harcába, bár ezen belül új szakaszok képeznek. Mária Terézia, II. József és II. Lipót abszolútizmusa kétségtelenül lényeges pontokon különbözik Rudolf 17. század eleji, illetve I. Lipót 17. század végi abszolútizmusától, s ugyanígy a 18. század végének rendi válasza, a kilencvenes évek elején fellángoló nemzeti mozgalom is számos új elemet tartalmaz Bocskai és Rákóczi mozgalomához képest.

A különbségek több szinten is kifejezésre jutnak. Visszatükrözik az erőviszonyokban, a társadalmi és politikai szerkezetben történt változásokat, amelyek következtében a 17–18. század során az államszervezetben a rendi dominanciát az állami dominancia váltotta fel, ám jelentős mértékben módosult a politika szereplőinek gondolkodásmódja, politikaszemlélete, a politika nyelvezete, a politikai cselekvésekhez kapcsolódó ideológiai tartalom is.

A *politikai gondolkodás történetében* a fordulat azonban nem 1765-ben történik. A politikai gondolkodás új, az általam „felvilágosult politikának” nevezett formája csak az 1770–1780-as évek fordulóján körvonalazódik, létrehozva a *felvilágosult rendiség* és egy *antifeudális értelmiségi áramlat* mellett a felvilágosult abszolútizmus némi képp módosult formáját – nevezük így: a *jozefinista abszolútizmust*.

A felvilágosult abszolútizmus mint kormányzati törekvés és a „felvilágosult politika” mint a politikai gondolkodás sajátos paradigmája nemcsak hogy nem ugyanazon jelenségre vonatkoznak, de nem is kapcsolódnak feltétlenül össze. Felvilágosult abszolútizmus létezhet más politikafelfogás alapján, másfelől a „felvilágosult politika” paradigmája nemcsak az abszolútizmussal került kapcsolatba, hanem – jelentős hangsúlyváltozásokkal összekötve – a rendiség, illetve egyes antifeudális értelmiségi csoportok több alakot öltő mozgalmával is.

Mielőtt rátérnék a felvilágosult rendiség jelenségének vizsgálatára, szólnom kell, ha röviden is, a felvilágosodás eszmeáramlatai és a politika viszonyáról. E kapcsolat ugyanis korántsem oly szoros és közvetlen, mint ahogy a terminológia, illetve egyes történeti munkák, de még inkább a történelmet példatárnak tekintő történeti-politikai esszék, irodalmi alkotások sejtetik.¹

Filozófia és politika

A „felvilágosult politika” egyes variánsainak viszonya a felvilágosodás eszmeáramlataihoz meglehetősen esetleges, kölcsönös félreértésekkel terhelt volt, és különösen a felvilágosult abszolútizmus esetében nem nevezhető döntő jelentőségűnek. Ismeretes, hogy az uralkodók és a filozófusok kapcsolata az utóbbiak számára családást hozott. Voltaire kínos jelenet után kényszerült távozni a „filozófus király”, II. Frigyes udvarából, és II. Katalin cárnő levelezőpartnereinek, Diderot-nak is meg kellett állapítania, hogy a filozófusoknak nincs okuk dicsekedni tanítványukkal.

A „felvilágosult politika” és a felvilágosodás kapcsolata mindazonáltal nem vitatható. Egyfelől az új filozófia orientálta és motiválta a politikai cselekvést – mindenekelőtt annak a módszerbeli újításnak köszönhetően, hogy képviselői programszerűen fordulnak szembe a tradíciókon alapuló gondolkodásmóddal, és „a racionális bírálatot, a tudomány szűk körén belül kialakult mind határozottabb kritikai módszereket ... egyre szélesebb területekre, a társadalom, a politika, a hitvilág vagy akár az emberi lélektan problémáira is alkalmazni kezdik” (Kosáry 1990: 110).

A társadalom, a politika új módszerekkel történő vizsgálata a társadalom és a politika új szemléletét hozta magával, és új szempontokkal szolgált az állam vezetéséhez. A programszerű antitradicionalizmus, a kereszténység emberképével szembe forduló „optimista” antropológia, az értékrend megváltozása és mindenekelőtt az „ésszerűség alapján berendezett világ” megteremthetőségébe vetett hit többek esetében kétségtelenül a politikai cselekvés eszmei motívumaként is szerephez jutott. A felvilágosodás eszméi különösen azokban az értelmiségi mozgalmakban jelentették a cselekvésre készítés talán legfontosabb elemét, amelyek a „felvilágosult politika” egyik sajátos, antifeudális változatát teremtették meg. Am ez a hatás, ha kisebb mértékben is, a másik két irányzat, a felvilágosult abszolútizmus – ezen belül elsősorban a jozefinizmus –, illetve a felvilágosult rendiség mozgalmái – Belgiumtól Magyarországon át Lengyelorszáig – esetében is megfigyelhető.

Másfelől a felvilágosodás áramlatai e szerteágazó, csak a változtatás igényében közös politikai törekvések legitimálásához szolgáltattak – igen széles skálán – érveket. A „filozófia igazságaira” hivatkozhatott az autokrata II. Katalin csakúgy, mint a radikális forradalmár – például Robespierre. És joggal: a felvilágosodás áramlatán belül több politikai doktrína létezett, illetve a társadalomra, a politikára vonatkozó megállapításokat különféle eszmei-politikai kombinációkba lehetett szervezni.

Ennek az eszmerendszernek a politikai többértelműsége különösen igaz a Magyarországon szinte kizárólagos mintául szolgáló francia felvilágosodásra. Míg ugyanis az angol felvilágosodás állam- és politikaelméletében Locke alkotmányos királyság koncepciója a 17. század végére dominánssá vált, a francia felvilágosodáson belül egymással vetélkedő irányzatok jöttek létre. Montesquieu, az angol mint követőjeként, a hatalmi fékek és ellensúlyok kiépítését, a hatalommegosztást, a korlátlan hatalom kialakulásának megakadályozását tekintette a legfontosabbnak, ezért megértést tanúsított a rendi intézmények és alkotmányosság iránt. A másik szárny – például Voltaire, La Mettrie, D’Alambert, Helvétius – elképzelhetőnek tartott egy „átmeneti formát”, a „filozófus királyok felvilágosult abszolútizmusát”, amely végrehajtja a társadalom számára szükséges reformokat, legyőzi a műveletlenséget, biztosítja népe jólétét, boldogságát, s ezáltal megteremti az állampolgárok szabadságának feltételeit.

A magyarországi politikai élet 1765 után ismét élesen konfrontálódó erőinek mindegyike, a király és a nemesség is megtalálhatta a számára kedvező változatot, hisz – miként Kosáry megjegyzi – „a francia felvilágosodáson belül is folytatódott, persze változó formák között, a hagyományos dialógus a feudális politikai rendszer két pólusa: a fejedelmi, központi hatalom, a *thèse royale*, illetve a rendi, nemesi hatalom, a *thèse nobiliare* között” (Kosáry 1990: 148–149). És persze Rousseau-val megjelent a népszuverenitás elvét valló demokratikus republikanizmus eszméje is, amely despotizmusként utasította el a fentebb említett mindkét modellt, az alkotmányos királyságot csakúgy, mint a „filozófus királyok” abszolutizmusát, szempontokat és nyelvezetet adva egyfelől a „nemesi köztársaság” radikális rendi ideológiájának részleges újrafogalmazásához, másfelől egyes antifeudális értelmiségi programok kialakításához.

A „felvilágosult politika” képviselői tehát választhattak a különböző irányzatok között, illetve – politikai szükségleteiknek megfelelően – mintegy „szemelgethettek” az érvek és elképzelések sokaságából. A „felvilágosult politika” paradigmáján belüli variánsok közös, a felvilágosodás eszmeáramlatával rokonítható vonása voltaképpen egyedül a *racionalizmus*, amely az „emberi természetnek”, a „természeti törvénynek”, az „emberiség törvényének”, az „észnek” ellentmondó viszonyokat „visszaélésnek” tekinti, az „igazságtalan” és „ésszerűtlen” állapotokhoz kapcsolódó tradíciókat, a hozzájuk kötődő érzelmekkel együtt „előítéletnek”, „babonának”, tehát elvetendőnek, a világot az értelem alapján megszervezhetőnek – megszervezendőnek tartja. Ebből következik újabb sajátossága: *a tudatos, tervszerű változtatás mindenhatóságába vetett hit*. A felvilágosult politikusok – egy később keletkezett metaforát használva – mintegy a „jövő mérnökeiként” közelítettek a társadalmi problémákhoz.

2. A FELVILÁGOSULT RENDISÉG

II. József „nevezetes tollvonása” valóságos örömnünnepet váltott ki a magyarországi politikai életben. „A vak öröm mindeneket poétává formált” – jegyezte fel naplójába az egykorú szemlélő.² Darvas Ferenc, a nemesi mozgalom egyik vezére is dalra fakad: „Örülj magyar!... /Szabadságodnak dicsőült halmára /Eljutsz, édes hazám, hidd el nemsokára. / Magyar! hajnal hasad, de meg nem virradt még: / Hát estvéig ki tudja, milyen lesz az ég?.../Örülj, de okosan; ne hirtelenkedjél /Sok vagyon még hátra, azon törekedjél.”

Láthatjuk, az öröm nagy, de nem felhőtlen. Két okból sem. Egyfelől kifejezésre jut a bizonytalanság, másfelől annak tudata, hogy József rendeleteinek visszavonása korántsem oldotta meg az ország problémáit. A nemesi mozgalom vezető politikusai előtt világos volt, hogy a „törvényesség” – a II. József vagy éppen az 1765 előtti állapotok – helyreállítása, a restauráció, nem elégséges. A jövőt nyitottnak lát-

ták: a viszonyok megváltoztatását nemcsak lehetségesnek, de szükségesnek is gondolták.

A politikai gondolkodás reneszánsza ehhez az érülethez kapcsolódik. A felporzó politikai életben sokan keresik a választ a jövő kérdéseire. Sokatmondó adat: 1790-91-ben mintegy ötszáz politikai röpirat készül el Magyarországon. Két év alatt sokkal több, mint a korábbi, illetve majd a későbbi évtizedekben (Ballagi 1888). Ezekben az években éli meg első felvirágzását a politikai újságírás is (lásd Magyar Sajtó 1979).

A nyilvánosság új formái születnek meg. A rendi politizálás korábbi fórumai, a megyegyűlések, az országgyűlés mellett alakuloban van az új szerkezetű és immár országos nyilvánosság, amely a politikai irodalomra, a sajtóra, az úgynevezett olvasóklubokra és nem utolsósorban a szabadkőműves páholyok hálózatára támaszkodik.

Megnövekedett és rétegzettebbé vált a politikában résztvevők köre. A felvilágosult abszolutizmus éveiben rohamosan nőtt az értelmiség létszáma, és ennek következményei lesznek a politikai gondolkodásra is. A politika hagyományos, történeti-jogászai megközelítése mellett megjelent a felvilágosodás racionalista szemlélete. Megrendült az „*Extra Hungariam non est vita*” öntelt bezárkózottsága. Nemcsak az értelmiség, de a vármegyei nemesség körében is feltámadt az érdeklődés a világesemények, a nemzetközi viszonyok alakulása, a nyugat-európai – sőt, az észak-amerikai – életviszonyok, szellemi és kulturális áramlatok iránt (lásd Závodszy 1992).

A politikai életben ugyan változatlanul a nemesség játssza a főszerepet, ennek megfelelően a politika és a politikai gondolkodás tematikáját döntően a rendi érdekek határozza meg, de más szempontok is megjelennek. Jelentős mértékben változik az érvelés módja, a politika nyelvvezete. A politizáló elit megismeri és elsajátítja a felvilágosodás szemléletét, átveszi értékrendjének számos elemét. Az abszolutizmus-ellenes programot már nemcsak a rendi nacionalizmus érvkészletével fogalmazza meg. Mint Eckhart Ferenc szemléletesen fogalmazta, a jozefinista rendszer felszámolásán és a viszonyok újrendezésén munkálkodó nemesség „egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta”.³ S bár – mint látni fogjuk – a felvilágosodás tételei a nemesség értelmezésében sajátos jelentést vesznek fel, hogy alkalmassá váljanak a rendi érdekek kifejezésére, tartalmi jelentősége is van annak, hogy politikai céljait új módon fogalmazzák meg.

A nemzeti mozgalomban meghatározó szerepet betöltő nemesi elit a felvilágosodásnak nemcsak a nyelvvezetét, értékrendjének egyes elemeit veszi át, hanem a felvilágosodás társadalom- és politikaszemlélete egyes elemeinek felhasználásával létrehozza a „felvilágosult politika” rendi változatát. A politikát a racionalizmus alapján közelíti meg, számos ponton szembefordul a tradicionalizmussal, nem idegen tőle a változtatás, a reform gondolata sem. A jozefinizmussal szembeforduló mozgalomban a rendi felvilágosodásnak – legalábbis az első hónapokban – döntő szerepe volt.

Rendiség és felvilágosodás

II. József rendszerének bukását a korona Budára történt visszahozatala szimbolizálta. A közhangulatot a császárral szembeni gyűlölet, illetve a „magyar szabadság” visszaszerzése feletti mámoros öröm határozta meg. „Rettenetes a száma azoknak az üdvözléseknek” melyekkel a koronát, a „magyar szabadság” visszaszerzésének szimbólumát köszöntötték – írja Marczali.

Nemcsak a nemesség örvendett. A korábban jozefinista – később a jakobinus per egyik vádlottja – Batsányi János írja 1790-ben az *Abalúj vármegye örömnünnepén* című versében: „Visszatér az ország dicső koronája, /Visszatér Szent István királyi pálcája. Nyelv, törvény, szabadság teljes erejével.../Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban, /Idegenek voltunk tulajdon hazánkban. /...Titokban sírt a jó hazafi s hallgatott, /Mert ha szólt, pártosnak s bolondnak tartatott, /Ősi szabadsága emlékezetére /Reszketett s nevét sem vehette nyelvére, /Telken az idegen mérő-lánccal jára, /Már adót készítve nemes birtokára, / S amely ugart atyja vérével öntözött, /Azon a jövevény kévéket kötözött /...Mert habár rabságot rendeltek is rólunk, /Igaz ügyünk mellett nem lehetett szólnunk!”⁴ S folytathatjuk a sort: írók, tudósok, a jozefinista értelmiség színe-virága csatlakozik az örömnünnephez. Kazinczy tagja lett a koronaőrző megyei bandériumnak, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Versegly Ferenc verset ír a korona visszahozatalának ünnepére, Berzeviczy Gergely röpiratot készít, amelyben az utolsó háromszáz év legfőbb tanulságaként állapítja meg, hogy a nemzet csak a Habsburgoktól elszakadva őrizheti meg függetlenségét (MoT 1980: 75).

A Batsányi-versből is kitűnik, hogy a mozgalom a nemzeti és a nemesi sérelmek körül szerveződött, ám a céljait legáltalánosabban megfogalmazó jelszavak – alkotmányosság, népfelség, hazafiság, szabadság és mindenekelőtt a nemzeti újjászületés, a nemzeti önazonosság leglényegesebb elemének tartott magyar nyelv (és ruházat) védelme hangzott el leggyakrabban – magukba foglalták a rendi kezek meghaladásának elvi lehetőségét.

Kazinczy írja levelében 1790 márciusában: „Ha a magyar nyelv hozatik be, nemzetünkől külön nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem magyar közé vonva, s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhhez hal el, szemlátomást fogunk előre menni a tanulásban, magyar csemetéink magyar nevelőket kapnak s a mesterségekben és tudományokban oly szerencsés virágzásra lépünk, mint amilyenre Németország lépett, minekutána a kihalt római és az idegen francia nyelvtől elállott s tulajdon nyelvén kezdte írni könyveit... Tanuljunk deákul, sőt tanuljunk németül is, s ha reá érünk, franciául, angolul és olaszul is, de szemeink mindenekelőtt arra legyenek függesztve, hogy a magyar legyen az első és közönséges, és hogy azt a német, tót, rác és oláh gyermek megtalálja, valahol csak benne mód vagyon.” Batsányi pedig így ír megyéje főispánjának 1790 júniusában: „Most van az ideje, hogy atyáinknak hibájakat kipótoljuk, s

amit ők elmulasztottak, vagy talán akkor még nehezen cselekedhettek, helyre hozzuk, hazai nyelvünket a maga méltóságába helyhezteszük, s ez által hazánk örökös boldogságának talpkövét megvessük”⁵

A nyelvet a középpontba állító nemzetfelfogás magába foglalta a rendi nemzetfogalom kiterjesztő újrafogalmazásának lehetőségét. A többi jelszó is alkalmas volt a rendi kereteken túlmutató értelmezésre.

Az 1790-es év első felét jellemző közhangulatban a leganakronisztikusabb rendi követelést is a felvilágosodás értékrendjéhez igazították. A megyei határozatok összetettsége, nemegyszer ellentmondásossága a politika természetéből következik: programot csakis a kor nyelvén, az „uralkodó eszmékkel” összhangban lehet megfogalmazni.

De nem egyszerűen divatkövetésről van szó, amikor a *Tripartitum* szövegét a legmodernebb francia államelméleti művekből vett fogalmakkal keverik. Politikailag nem logikátlan, hogy, mint Marczali írja a megyei nemesség politikai gondolkodását tükröző egyik dokumentumról, benne a „Hármaskönyv uralkodik; de amabilis confusióban karöltve megjelenik vele nem is annyira Rousseau-nak, mint Robespierre-nek és St. Justnak spártai egyszerűsége, szíttya mezbe öltöztetve” (Marczali 1907: 23). A nemesi mozgalom eszmei motívumai között, a rendi nacionalizmus tradicionális értékrendje mellett, valóban jelen voltak a felvilágosodás eszmerendszerének elemei is, és legalább annyira meghatározták a mozgalomnak a társadalomról és a politikáról való gondolkodását, mint a „felvilágosult” uralkodót. Csak éppen más összefüggésbe kerültek, más elemei jutottak meghatározó szerephez; azok, amelyek az uralkodói hatalommal szemben a társadalom hatalmi igényeit és jogosultságát hangsúlyozták. A francia forradalom első szakasza ezt az értelmezést csak megerősítette.

A mozgalom vezető személyiségei nem 1790-ben találkoztak először a modern politikai eszmékkel. Közülük többen – mint például Széchényi Ferenc, Teleki József, Forgách Miklós, ócsai Balogh Péter, Hajnóczy József vagy a már többször említett Kazinczy Ferenc – szerepet vállaltak II. József reformjaiban és kormányzati rendszerében. Néhányan haláláig kitartottak a császár mellett, mások a nyolcvanas évek közepe táján szembefordultak vele, és visszavonultak a közéletől. Szinte kivétel nélkül tagjai voltak a szabadkőműves mozgalomnak. Az 1790. évi országgyűlés követéinek mintegy fele tagja volt valamely páholynek.

A felvilágosult abszolutizmus, illetve a körülötte megszerveződő jozefinizmus áramlata mellett tehát – előbb szövetségesként, majd ellenzékévé válva – a hetvenes-nyolcvanas években kialakult egy másik szellemi-politikai irányzat, a rendi felvilágosodás. A felvilágosult politika ezen variánsának nagy szerepe volt a magyar politikai gondolkodás reneszánszában.

Szabadkőművesség és patriotizmus

Hajnóczy József *Az országgyűlésen javaslandó törvények értelme* című, 1790-ben elkészült emlékiratának befejező részében írja: „Leginkább a filozófiai szellemnek tulajdonítható, mely láthatóan egész Európában elterjedt már, az, hogy mindenütt feltámadt a szabadság szelleme. Hazánkban is a seprőjétől napról-napra tisztuló filozófiának köszönhetjük, hogy bátrabban merünk gondolkozni és cselekedni. Van egy intézmény, melynek tagjai csendben dolgoznak, az emberiség iránti szeretet hatja át szívüket, nem törpe egyéni becsvágynak, hitvány személyes dicsőségnek szentelik munkájukat, hanem az egész emberiségnek... Ez az intézmény a lehető legmagasabb célt tűzte ki maga elé, amely a haza becsületével és boldogságával bensőséges kapcsolatban áll” (Hajnóczy 1958 a: 95–96).

Hajnóczy a szabadkőműves mozgalomról beszél, amelynek a kor-szak számos meghatározó személyiségével együtt maga is tagja volt.

A század második felében a mozgalom Magyarországon is elterjedt; a hetvenes-nyolcvanas években számos páholy alakult. H. Balázs Éva kutatásai szerint a tagok száma a nyolcvanas években ezer főre tehető (MoT 1979: 856–857).

A különböző páholyokban sokféle ember és sokféle szándék jelent meg. A Magyarországon lévő páholyokat a berlini „nagy páholytól”, illetve a bécsi és prágai páholyoktól függetleníteni és egységes szervezetbe tömöríteni szándékozó Draskovich-obszervancia „alkotmánya” (*A magyar korona alatt provinciába tömörült Szabadság-szabadkőművesség alkotmány-rendszere* címet viseli a latin nyelvű kézirat) vet fényt a hetvenes-nyolcvanas éveknek a rendi felvilágosodás irányába mutató szellemi-politikai törekvéseire.

Az „alkotmány” az általános szabadkőműves elveket hangoztatja. „Rendünk fő célja megállapodott gondolkodású, tekintélyes, nemeslelkű férfiakat a magyar birodalomban oly módon előkészíteni, hogy legkedvesebb kötelességük legyen teljes buzgósággal az emberi nem jólétén fáradozni... Minthogy rendünk legfőbb és végső célja az emberi nem boldogságának minden módon való előmozdítása, első helyen az emberszeretet kötelessége áll előttünk.” A szöveg szól az emberiség sanyarú helyzetéről, részletesen kifejti, milyen gyászos következményekkel jár az előítélet és a zsarnokság: nyomor, elnyomás, üldöztetés. „Rendünk az egyetlen testület, melytől biztos segítséget várhat az igába döntött emberiség.”

Az „emberszeretet” követelménye mellett megfogalmazza az egyenlőség elvét is. „Tagadhatatlan igazság, hogy természetből egyenlőek vagyunk, hogy az emberek egyenlőtlensége cselfogások és nagyravágás műve, és hogy egy kis résznek a gazdagsága, valamint a nagy többségnek a nyomora és üldöztetése ebből ered. Hiba azt hinni, hogy a törvény eléggé gondoskodik a gyöngékről; ... e törvények, minthogy a hatalmasok szabták őket, az elnyomás eszközei és annál veszélyesebbek, mert szentség gyanánt tűnnek fel. Csak nézzük figyelemmel adózó alattvalóinkat és meglátjuk, hogy majdnem leros-

kadnak terhük alatt. Ha igaz rajzát nyerjük e nyomorúságnak, minden becstületes ember szívében felébred az undor érzete, és így gondoskodni kell oly eszközökről, melyek e bajt orvosolhatják” (MoT 1979: 922).

A radikális elveket és helyzetképet nem követi ugyan radikális cselekvési program, ám a feltett kérdések – melyek megválaszolása a „testvérekre” vár – konkrét tennivalókra irányulnak.

A dokumentum „szakmákra” bontja a feladatot. A papoknak kell válaszolniuk – többek között – a következő kérdésekre: a pokol létének elvetése egy népnél javulást hoz, vagy az erkölcsök rosszabbodására vezet? „Mi kedvezőbb egy nép számára, ha polgárai erkölcsileg kifogástalan ateisták, vagy ha becstelen, de istenhívő emberek?” A katona-testvérek témái is érdekesek: a zsoldos vagy a honi sereg hasznosabb-e az országnak? Mi bátorítja jobban a katonát? A pénz, a dicsőség vagy a haza szeretete? Hogyan lehet megszüntetni a polgári és katonai hatóságok közötti vetélkedést? A hivatalnokokra vár a kérdés: szükséges-e Magyarország népességszámának emelése? Ha igen, betelepítéssel oldható meg, vagy van más lehetőség? Szükséges-e a kereskedelmi forgalom növelése? Ha igen, hogyan lehetne előmozdítani? Az adóterhek elosztásának mi a legméltányosabb módja? Hogyan lehetne a fényűzésnek határt szabni? A moralistáknak kijelölt témák: Milyen erkölcsöket kell a népbe oltani, hogy a közjót óhajtsa? Mivel lehet elérni a nép erkölcsének megjavulását? Mit jelent a hazaszeretet? Hogyan lehetne általánosabbá tenni? Mi legyen a nevelés fő célja? Hogyan lehetne az emberiség szeretetét a hazára irányuló szeretettel összeegyeztetni? Mi a közjó, mi a magánboldogság lényege? A jogászoknak, közíróknak a következőkre kell választ találniuk: „Milyen valójában országunk alkotmánya? Abban az állapotban kell megtartani, amilyenben a törvények rögzítették? Az alkotmány netán megingott részét hogyan kellene megreparálni? A kormányzatnak melyik a legjobb formája? Lehet-e bármilyen alkotmányt bármilyen országban bevezetni? Vagy a helyi körülményekhez kell azt alkalmazni? Mi a kívánatosabb, az alkotmány stabilitását megőrizni, vagy a körülmények változása során ilyen vagy olyan formában átalakítani?” (MoT 1979: 923–925).

A kérdésekre adott válaszokat nem ismerjük. A „szabadkőműves alkotmányból” és a megfogalmazott kérdésekből azonban H. Balázs Éva Montesquieu hatását olvassa ki. Marczali pedig – a Draskovich-obszervancia dokumentumát a szabadkőművesség általános szabályával összehasonlítva – az utóbbiban Hobbes, az előbbiben Locke szellemét fedezi fel.

Úgy tűnik, e kérdések mentén a szabadkőművesek között vita alakult ki. Marczali szerint a „kozmpolita irányú páholyok” a Draskovich-féle páholyokat „túlságos patriotizmusuk miatt az államra veszedelmesnek hirdették”. Kétségtelen, hogy volt abban valami szokatlan, hogy a pesti Nagyszívűséghez-páholy „világpolgárai” közül többen ősmagyar nevet – Bendegúz, Álmos, Ákos, Attila, Geyza – felvéve dolgoztak (Marczali 1907: 286–287).

Locke közvetlen hatását Marczali nem bizonyítja. Ám az tény, hogy a magyar és az angol alkotmány hasonlóságának toposza ekkor már létezik, és az angol minta követésének ötlete is felmerül. Bessenyei György pedig valóban ismeri az angol szerző politikaelméleti írásait, hivatkozik is rájuk (Bessenyei 1992: 69).

A Montesquieu-hatás azonban tételelesen bizonyítható. A *Törvények szelleméről* a 18. század második felének egyik legolvasottabb műve volt Magyarországon. H. Balázs Éva idézi Montesquieu angol barátjának a szerzőhöz 1751-ben írt levelét: „Lehetetlen Önnek elmondanom, milyen keletje van az *Esprit des Lois*-nak... Láttam németre fordítva Bécsben, és amikor nemrégiben Pozsonyban voltam a diétán, láttam latinra fordítva egy könyvkereskedőnél, kinek össze-vissza valami húsz könyv volt a boltjában.” Montesquieu valóban biblikus tekintély Magyarországon, és nemcsak azért, mert a magyar nemessegről dicsérően nyilatkozott. Könyvéből ugyanis a rendi törekvések igazolását is ki lehetett olvasni.

Az evangélikus líceumokban a *Törvények szelleméről* egyes részei tananyagká váltak, fontos tételeit a tanulónak memoriterként kellett rögzíteni. Nem tűnik megalapozatlannak tehát a szabadkőműves „alkotmány” esetében Montesquieu-hatásról beszélni. (MoT 1979: 920–922). De nem szükséges aprólékos filológiai búvárkodásokba kezdenünk. Elegendő a korszakban született társadalombölcseleti, publicisztikai írásokba belelapozni, hogy megbizonyosodjunk, az ország iskolázott és a társadalmi problémák iránt érdeklődő – kétségtelenül meglehetősen szűk – körében ismertek és olvasottak voltak a korabeli Európa standard társadalombölcseleti, politikaelméleti írásai. Receptiójuk, alkalmazásuk is megkezdődött.

„...te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy?”

(Bessenyei György társadalombölcseleti írásai)

Bessenyei György – a korszak átlagából persze kimagasló, de nem egyedülálló – tevékenysége azonban nemcsak a tájékozottság szintjének és a feldolgozás irányainak bemutatására alkalmas. Az 1770–1780-as években született írásai mutatják, hogy a nemzeti nyelvnek középpontba helyezése, a társadalmi reform és a nemzeti értékek programatikus összekapcsolása nem az 1790. évi nemzeti felbuzdulás leleménye. Az anyanyelvi művelődés szükségességét felvető *Magyarság* (1778) és az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1781) című röpirataiban, illetve a politikai berendezkedés problémáit fejtegető állambölcseleti-történeti írásaiban – *A törvények útja* (1777) és *A magyar nemzetnek szokásairul, erkölcseirül, uralkodásának módjairul, törvényeirül és nevezetesebb viselt dolgairul* (1778) című értekezéseiben – a rendi felvilágosodás és a nemesi reformmozgalom témáinak, útkeresésének számos eleme megjelenik. A felvilágosodás késztetései, a nemzeti törekvések és a rendi berendezkedés

védelmének-továbbfejlesztésének igénye már ekkor kapcsolatba kerülnek egymással.

Művelődéspolitikai írásaiban Bessenyei a felvilágosodás érveivel veszi védelmébe az anyanyelvet. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány... A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, melynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja” – írja a *Jámbor szándékban* (Bessenyei 1987: 594). „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcseséget, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós” – fogalmazza meg szenteciaszerűen a legfontosabbnak szánt érvet a *Magyarságban* (Bessenyei 1987: 588).

A hasznossági szempont mellett azonban az érzelmi kötődés is kifejezésre jut. „Valljuk meg – kezdi az utóbb idézett röpiratát –, hogy nagyon megszűkültünk a magyarságban, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásában oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejtteni láttatik, olyan világban pedig, melyben minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.” Majd később: „Minden nemzet a maga nyelvről ismértetik meg leginkább; – hogyan nevezné az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy, micsoda szomorú, elvettett és gyalázatos sors lenne az egész nemzetnek anyanyelv nélkül a többi anyanyelves népek, hazák közt bujdosni és szentelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tőle: hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy? Azonban amely nemzettől elködülne nyelvét, az iránt mindig úgy tetszene, mintha inasa vagy szolgálja volna” (Bessenyei 1987: 589-590).

A politikai tartalmú rendi nemzetfogalommal szemben a nemzetnek nyelvi-kulturális felfogása jelenik meg ezekben az írásokban – megint nem függetlenül az európai közgondolkodás korabeli áramlataitól. E programhoz – a *Magyarság 1778-ban* nyomtatásban megjelenik, a *Jámbor szándékot* Révai Miklós adja ki 1790-ben – a József halálát követően kirobbanó nemzeti mozgalom nem sokat tesz hozzá. Sőt, elvesz belőle, amikor a nemzet specifikumaként a nyelv mellett a „nemzeti” (ténylegesen a nemesi) ruházatot is megjelöli.

Bessenyei állambölcséleti-történeti értekezései is a rendi felvilágosodás irányába mutatnak. Megfigyelhetjük bennük a rendi szemlélet – Werbőczy *Tripartitumának* – és a felvilágosodás montesquieu-i, rousseau-i vonulatainak összekapcsolását. Amit megkönnyített egyfelől az, hogy a két paradigma kétségtelenül azonos gyökerekből, a 11-13. században kialakult és a rendi szemléletet megalapozó, a társadalmi szerződés és a hatalommegosztás kérdését egyaránt felvető korporációs tanból erednek. Másfelől pedig az, hogy Bessenyei –

csakúgy, mint a rendi felvilágosodás képviselői – átsiklik azon különbség felett, ami a „nép” kétféle értelmezéséből következik. Míg a felvilágosodás írói a fogalomba az állam minden polgárát beleértik, magyarországi nemesi híveik – amennyiben a „nép”-et politikai műszóként használják –, Werbőczyt követve, csupán a nemességet értik rajta, és elkülönítik a „köznép”-től, melynek nem tulajdonítanak politikai szerepet. Csak e megszorítással fogadhatjuk el Bíró Ferenc jellemzését, mely szerint *A törvénynek útja* „Bessenyei Contrat socialja”.⁶

A Bessenyei társadalombölcseleti írásait sajtó alá rendező Kulcsár Péter bevezetőjében részletes filológiai elemzésekkel mutatja ki az e művekben fellelhető szellemi hatásokat. Döntő jelentőségűnek a *Tripartitumot* tartja. Bessenyei ismeri és idézi az újkori államelméleteket, ezen belül az angol és a francia felvilágosodás alapvető műveit. „*A törvénynek útja* messziről nézve – írja – tisztán a felvilágosodás társadalomfelfogását mutatja. Erősíti ezt a benyomást, hogy Bessenyei a *Hármaskönyv* gondolatmenetét valóban megtűzdeli a modern irodalomból merített elvekkkel, ötletekkel és anekdotákkal. A példák, a történelmi hivatkozások jó része valóban e körből származik” (Bessenyei 1992: 69). Ám ne feledjük, e kép kialakulását az teszi lehetővé, hogy a rendi államelméletnek a hatalommegosztást érintő következtetései csak „messziről nézve” csengenek egybe a felvilágosodás azon képviselőinek tételeivel, akik a társadalmi szerződés elméletéből a népfeltség eszméjét (Rousseau) vagy a hatalommegosztás elméletét (Montesquieu) vezetik le.

Mégis, a nemzet új felfogása, a felvilágosodás társadalom- és államelméletének megismerése Bessenyeit közel vitte ahhoz, hogy a rendi államelmélet korlátait átléphesse. *Elméletileg* „csupán” arra lett volna szükség, hogy a „nép” politikaelméleti jelentését – hasonlóan a nyelvi közösségként felfogott nemzethez – kiterjesztő értelemben, minden országilagokra vonatkoztassa. A *gyakorlatban* azonban e lépés óriási távolságot jelentett.

A „felvilágosult politika” két ágra szakadása

Az 1770-es évektől kezdve tehát a nemességen belül formálódóban van egy „felvilágosult” rendi program, „amely – Kosáry szavaival szólva – a felvilágosodás korszerűsítő, szintemelő törekvéseit magáévá tette, de azokat a rendi szisztémán belül akarta érvényesíteni” (MoT 1979: 1126).

A „felvilágosult politika” két variánsa, a felvilágosult rendiség és a felvilágosult abszolutizmus egy ideig egymás mellett, egymást erősítve haladt. Ám a nyolcvanas évek közepén – kifejezve az abszolutista és a rendi irányzat antagonizmusát – a birodalmi-abszolutista és a patrióta-rendi reformerek közötti szakítás bekövetkezett. A mindkét áramlatra jellemző modernizációs igény nem hidalhatta át a közöttük lévő ellentéteket: az abszolutizmusban tétet öltő *thèse royale* és

a társadalom politikai szektorának, a rendeknek hatalmi igényeit megfogalmazó *thèse nobiliare* a „felvilágosult politika” paradigmáján belül is összeegyeztethetetlen volt.

A jozefinizmus és a rendi felvilágosodás tehát nem a modernitás és a tradicionalizmus törésvonala mellett vált el egymástól. Tudva-tudatlan, a reformszándék mindkét esetben a régi struktúrák védelmével kapcsolódott össze. Ám egyfelől a felvilágosodás eszmerendszerének a dinasztikus érdekek szolgálatába állított elemei, a földesúr ellenébe fordított jobbágyvédelem, az egyház szellemi-politikai hatalmával szembe állított racionalista-utilitarista oktatási és művelődési politika, az állam igényeinek a nemesi kiváltságokat és tradíciókat sértő érvényesítése stb. azt a képzetet keltették, hogy a felvilágosult uralkodó a reakciós nemességgel szemben a haladást testesíti meg, holott csak etatista céljait követte. Másfelől – mivel a rendi ellenállást a patriotizmus „szentelte meg” – az abszolútizmussal szemben kibontakozó rendi ellenállás mindenekelőtt nemzeti önvédelemnek, az idegen elnyomás elleni védekezésnek látszott, különösen azután, hogy a nemesi mozgalom átvette a nemzeti nyelv és kultúra fejlesztésének jelszavait. E transzformációk során viszont a felvilágosodás által inspirált reformszándékok halványodtak el – mindkét irányzatban egyaránt.

Innen érthető, hogy a modern magyar politikai gondolkodás története egyik meghatározó jelentőségűvé váló dilemmájának, a „haza vagy haladás” kérdésfeltevésének közvetlen előzménye a felvilágosodás híveinek vitájában születik meg. Első változatban talán Hajnóczy fogalmazza meg 1785-ben a Forgách Miklóssal való levélváltásában.

Hajnóczy József – aki hivatalt vállalt József alkotmányellenes és a nemzeti érdekenységet sértő kormányzatában – korábbi mentora, a felvilágosodás eszméinek ugyancsak elkötelezett gróf Forgách Miklós szemrehányásaira válaszol. A jozefinista kísérletről, annak hasznos vagy káros voltáról még korai lenne ítélni – kezdi érvelését. „Tisztán teoretikusan szólva azonban nekem úgy tűnik fel, hogy egy nemzet jóléte szempontjából mindegy, hogy egy ember vagy az egész nemzet hozza a törvényeket.” S mivel kétségesnek tartja, hogy a rendi törvényhozást „emberbaráti” szempontok vezethetnék, azon célja elérésére, „hogy összes embertársaimat természetes jogaikhoz segítsen, melyeket semmilyen elévülés, semmilyen polgári szerződés nem szüntethet meg”, a II. József által kínált utat választotta a nemzeti szuverenitást sértő tendenciái ellenére is. „Azt hiszem, ha eszerint élek, egyszerre emberbarát és jó hazafi leszek. De – fejezi be gondolatmenetét – ha e kettő szemben áll egymással, inkább kívánom, hogy emberbarátnak, mint hogy hazafinak nevezzenek” (Jakobinus 1957: 47-48).

A reformnemesség jelentős része – mint például a tisztségéről lemondó Széchényi Ferenc vagy Forgách Miklós – megtagadta az együttműködést a rendi és a nemzeti érdekeket egyaránt sértő II. Józseffel, és elképzeléseit a rendi-nemzeti ellenzéken belül kísérlete meg érvényesíteni. Ám a Hajnóczy által megfogalmazott dilemmával nekik is

szembe kellett nézniük: az „emberbarátság” és a „patriotizmus” követelményeinek összeegyeztetése a „felvilágosult politika” egyik variánsán belül sem volt megoldható feladat. Nemsokára, az 1790-es évek elejének politikai küzdelmeiben be fog bizonyosodni: e kategóriák tartalmának alapvetően kell megváltoznia ahhoz, hogy összekapcsolhatók legyenek, ne szembenállást, ne választási kényszert jeleltsenek.

3. FELVILÁGOSULT RENDI PROGRAMOK

A József halála és II. Lipót megkoronázása közötti fél esztendőben úgy látszott, hogy Magyarország mélyreható változások előtt áll. A huszonöt év után ismét országgyűlésre készülő ország politikai élete felpetzdült. Hajnóczy sokakkal együtt gondolta: „Ilyen váratlan változás idején, amidőn minden hazáját szerető polgár figyelme azok felé a kérdések felé fordul, amelyeket az eljövendő országgyűlés tárgyalni fog, úgy hiszem, mindenkinek az a kötelessége, hogy amilyen módon csak képes: tekintélyével, vagyonával, tehetségével, tapasztalataival vagy tollával – hozzájáruljon hazája felvirágoztatásához” (Hajnóczy 1958 a: 49).

A nyilvánosság fórumain, a szinte permanensen ülésező megyegyűléseken, a hirtelen hatalmasra duzzadt röpirattirodalomban, a szabadkőműves páholyokban, az ekkor alakuló olvasóklubokban, valamint a vezető politikusok bizalmas megbeszélésein valóban minden létező, artikulációra képes szellemi-politikai áramlat kifejezésre jutatta elképzeléseit.

A politikai viták tematikája igen gazdag volt. A társadalmi-politikai rendszer újraszervezésével kapcsolatban számos társadalmi, gazdasági és kulturális kérdés vetődött föl. Heves viták zajlottak az egyház és az állam viszonyáról, a vallásról, a felekezetek egyenjogúságáról, az egyes társadalmi osztályok, a főnemesség és a köznemesség, a nemesség és a jobbagyság egymáshoz való viszonyáról, az ország gazdasági állapotainak reformjáról, az oktatásügyről, a nemzeti kultúra, a magyar nyelv fejlesztéséről stb. És természetesen a politikai szerkezet átalakításáról: a „nemzet és a király”, Magyarország és a birodalom viszonyának újraszabályozásáról – azaz az alkotmányról.⁷

Alkotmánytervek

A viták központjában az alkotmány állt, a szónak már modern értelmében. Hajnóczy szavaival szólva „a polgári egyesülés és a polgári alávétel új szerződését” kívánták létrehozni. Marczali szerint a *constitutio* 1786-ban Bihar megye egyik felterjesztésében jelenik meg először egyesszámban, az ország alaptörvénye értelmében (*constitutio politica, pacta et leges fundamentalis* alakokban) és attól kezdve, de

különösen az 1790. évi megyei és országgyűlési iratok, politikai tervezetek egyik leggyakrabban előforduló kategóriájává válik. Magyar megfelelőjeként az „alkotmány” szó 1791-ben fordul elő először, egy ideig még váltakozva az „alkotvány” szóalakkal (Marczali 1982: 316-317).

Nyilvánvalóan nem függetlenül az Amerikai Egyesült Államokban végbement, valamint az éppen akkor zajló francia alkotmányozási folyamattól, a kilátásba helyezett országgyűlést többen kifejezetten alkotmányozó országgyűlésnek tekintették, melynek alapvető feladata a viszonyokat újrendező alaptörvény megalkotása lesz. E szándék határozott jelenlétét mutatja, hogy már 1790 tavaszán több alkotmány-koncepciót vetnek papírra, mindegyiket kifejezetten azzal a céllal, hogy irányt szabjon a törvényhozásnak.

Marczali az 1790-91. évi országgyűlés történetével foglalkozó monográfiájában három tervezetnek tulajdonít nagy jelentőséget, mint amelyek egyfelől visszatükrözték a politikai élet legfontosabb áramlatait, másfelől pedig befolyást gyakoroltak a szellemi-politikai küzdelmekre. Mert bár egyik emlékirat sem jelent meg nyomtatásban, gróf Széchényi Ferenc írása a főnemesek, Ocsai Balogh Péter tervezete a köznemesség vezető személyiségei, Hajnóczy József gyors egymásutánban született két értekezése pedig az értelmiség viszonylag széles körének álláspontját fejezte ki, illetve befolyásolta (Marczali 1907: 100).

A felvilágosodás eszmerendszerének hatása mindegyik tervezetben megfigyelhető, és ha más megfontolások vezetnek is a szerzőket, mindegyik jelentős változásokat javasol. Az 1765 előtti állapotok restaurálását mindhárman lehetetlennek ítélik. Ugyanakkor viszont igen jelentősek a különbségek.

Széchényi Ferenc az *Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhaltenden Landtag* (Pártatlan gondolatok az 1790-ben tartandó országgyűlésről) című emlékiratát aggodalmi megfogalmazásával kezdi. Tapasztalva a fellobbanó nemesi mozgalom politikai stílusát, attól tart, hogy az országgyűlés „lármás és meggondolatlan” lesz, esetleg katasztrofális folyamatokat indít el. A nemesség nagyobbik része – állapítja meg nem alap nélkül – azt gondolja, hogy az európai bonyodalmakba keveredett király mindenben kénytelen lesz engedni, s ezért egy egészen új alkotmány megalkotására készül. E törekvés súlyos veszélyt jelent. Egyfelől azért, mert az egész Európát izgalomban tartó filozófiai elvekre épülő új alkotmány hasznossága eleve kétségbevonható. „Nézzünk körül: elégedettség honol-e ott, hol százas alkotmányokat megdöntöttek?” – fogalmazza meg kérdésbe burkolva aggályait. Másfelől az országot súlyos társadalmi és felekezeti ellentétek feszítik. A rendek megosztottak, a parasztokat „titkos kémek izgatják”, a felekezetek pedig gyűlölködnek egymásra. Az ellentéteket az uralkodó kihasználhatja, a parasztokat szembefordíthatja az urakkal, a katolikusokat a protestánsokkal. „Honfitársaim, gondolják meg, számíthatnak-e eléggé a parasztra és rendtársaikra;

van-e az új alkotmány hozásában elég tudományuk, tapasztalatuk és egyetértésük?” – hangzik el a figyelmeztetés.

Véleménye szerint az uralkodó és a nemzet viszonyának gyökeres átalakítását, netán a Habsburg-ház trónfosztását célzó közjogi radikalizmus vérontáshoz, az ország pusztulásához, teljes leigázásához vezethet. Éppen ezért megelégedne azzal, ha a koronázás a régi törvények megerősítésével történne, a vitatott közjogi kérdések megoldására és szisztematizálására csak később, alapos előkészületek után kerülne sor.

A konstitúció azonnali és teljes átalakítását tehát lehetetlennek és károsnak tartaná, ám nagyon is szükségesnek „megjavítását”. Az orvoslás irányát – fejtegeti – akaratlanul maga József mutatta meg, hisz az alkotmány hibáiból meríthetett erőt annak megsértésére. A vallásügy, a parasztok ügye, valamint a rendek vetélkedése és ellentéte nyújtotta a királynak eddig is a lehetőséget a beavatkozásra; ezeken a területeken tehát gyors intézkedésekre van szükség. Meg kell teremteni az ország politikai egységét.

Hiba lenne az 1765 előtti állapotokhoz visszatérni, ám a rögtönzés is veszélyekkel jár. A reformokat gondosan elő kell készíteni. A válásügyben egyelőre megelégedne azzal, ha az országgyűlésen elvi megállapodás születne, amelyben a „papi rend” – a katolikus klérus – elismeri a protestánsok jogait. Ha az első rend meghozza ezt az „áldozatot” – feltételezi –, követni fogja a másik két rend, a mágnások és a nemesek is. Az ország egységének megteremtése érdekében az arisztokráciának le kellene mondania a köznemességgel szembeni előjogairól. Csak az országos és udvari tisztségek viselői emelkednének a többi nemes fölé, ám e kiváltságok ne legyenek örökölhetők. Ha a rendek egysége létrejön, következik a parasztokkal való meg-egyezés. De – figyelmeztet – a parasztság nem szavakat, hanem lényegi engedményeket vár. Ha nem kapja meg a nemességtől, az udvar kegye által törekszik megszerzésükre. Ennek úgy lehet elejét venni, hogy megelőzik a bajt, és a nemesség magára vállalja – részben vagy egészében – a hadi adót. Az „áldozat” nemcsak a paraszti terheket csökkentené, hanem megerősítené a nemesség helyzetét is, hisz ezek után nem lehetne azt mondani, hogy semmit nem áldoz a közjóra. A további reformok kidolgozására pedig az országgyűlésen „a legbecsületesebb és legfelvilágosodottabb férfiakból” bizottságokat kell választani. E bizottságok előterjesztései alapján aztán a következő országgyűlések hoznák meg a szükséges döntéseket.

Ha a rendek ily módon egyesültek és biztosították az ország haladását, válik lehetővé, hogy a királlyal szemben követeléseket fogalmazzanak meg. Legfontosabb az országgyűlések rendszeressé tétele. Garanciaként ajánlja annak kimondását, hogy – ha a király elmulasztja – az országánagyok vagy az erre felhatalmazott főispánok is összehívhatják. A királyi hatalom további korlátjaként törvénybe kívánja iktatni, hogy az országgyűlés az adót csak két évre szavazza meg. Elismeri a végrehajtó hatalom függetlenségét, de az adómegajánlási joggal biztosíthatónak látja a kormányzatnak a ren-

dek által való ellenőrzését. Végül úgy gondolja, hogy alapos előkészületek után, a tudományok és a nyelv művelésének segítségével tíz év alatt elkészülhet a szisztematikusan felépített új alkotmány (Marczali 1907: 83-87).

Széchenyi Ferenc a tervszerű, fokozatos reformok híve tehát. Tervezetében a felvilágosodás racionalizmusa; a belátás, a művelődés erejébe vetett hit sajátosan keveredik a francia forradalom okozta félelemekkel, s ennyiben nem teljesen alaptalan, hogy Marczalit Burke ez év őszén megjelenő – a francia forradalmat bíráló, konzervatív liberális nézeteket megfogalmazó – *Reflections on the revolution in France* (Töprengések a francia forradalomról) című művére emlékezteti (Marczali 1907: 88).

Hajnóczy – nyilvánvalóan nem függetlenül a rendi felvilágosodás frazeológiájának markáns megjelenésétől – felülbírálta 1785. évi ítéletét. Az 1790 tavaszán írt két emlékiratában a nemzeti mozgalom programjához, elsősorban annak közjogi elképzeléseivel illeszkedő, ám a társadalom radikálisabb átalakítását hozó, a rendi viszonyokat is érintő alkotmányozást ajánl. A *Gedanken eines Ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände* (Egy magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó dologról) és a *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum* (A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege) című írásai – hasonlóan a rendi felvilágosodás álláspontját megfogalmazó Széchenyi Ferenc és ócsai Balogh Péter alkotmánytervezetéhez – az alkotmányozás sikerének feltételeként a nemzeti egység megteremtését jelöli meg. Ám a Hajnóczy által kívánt egység nem csupán a nemeseket foglalná magába; a politikai jogokat kiterjesztendőnek tartja a nem nemesekre is.

„Az álmódó két hipotézist tételez fel – kezdi elsőként említett írását –: 1. Hogy a rendek annyira a legfőbb politikai szabadságnak tartják saját törvényhozásukat, önállóságukat, minden német befolyástól való függetlenségüket, hogy bár meg akarják tartani a többi német tartományokkal közös uralkodót, de ... az összes törvényhozási tárgyakat – legyenek közigazgatási, rendészeti, igazságügyi, büntetőjogi, katonai, kereskedelmi vagy bármilyen szakba tartozók – maguk akarják meghatározni; a királynak a törvényhozásnál csak beleegyezési jogát, végrehajtó hatalmát viszont teljes mértékben – de csak törvényes személyek útján – ismerik el. 2. Hogy annyira, amennyire csak emberileg lehetséges, a jelenlegi államalkotmány Magyarországon fenn fog maradni.”

Kiindulópontként tehát a nemzeti mozgalom radikálisabb szárnyának közjogi követeléseit fogadja el. Ám rögtön hozzáteszi: „A szerző azt hiszi, hogy ezt nem lehet másként elérni, mint ha a nemzet legnagyobb része, tehát az, amely fizikai és erkölcsi erővel rendelkezik, előnyt talál a törvényhozásban.” Fel is sorolja, hogy kikre gondol: „Valamennyi nem nemes, különösen a polgárok, parasztok, katonák, az összes Magyarországon és Erdélyben fennálló keresztény vallásfelekezetek alsópapsága, legyen az katolikus, görög-egye-

zárja a sort – maga sem tudja tán, mit kíván, de veszedelmessé válhatik, mert úr és úrbér nélkül szeretné birtokolni a földet.

Eljut tehát ő is az egység megteremtésének szükségességéhez. Egységet kell teremteni a rendek, nemzetek, felekezetek, továbbá a rendek és az adózó nép között. A konkrét intézkedéseket illetően szűkszavú és általánosságokban mozog: a városoknak, a görög vallásúaknak és a bevett felekezeteknek meg kell adni törvényes jogaikat, az adózóknak pedig garantálni kell személyük és munkájuk hasznának biztonságát. Elképzelései forrásvidékére utal, amikor e ponthoz kapcsolódóan ajánlja a megyéknek, hogy minél több szabadkőművest juttassanak be követként az országgyűlésbe.

A körlevél legalaposabban kidolgozott része közjogi kérdésekkel, illetve a megyék által megfogalmazott követi utasítások tartalmával, azaz a köznemesi nemzeti mozgalom politikai programjával foglalkozik.

Fő elvnek az „ősi constitutio” megőrzését jelöli meg, ám olyan változtatásokkal, amelyek kiszélesítését és betartatását biztosítják. Számítva a király ellenállására, nagy hatású ideológiai konstrukciót alkot. Abból kell kiindulni – érvel –, hogy II. József, de már Mária Terézia is megszegte az örökösödés feltételeit, mert az alkotmány a fejedelem és a nemzet közötti szerződés, amit egyoldalúan nem lehet megváltoztatni. A korábban a Habsburg oldalról felvetett „jogeljátszás-elmélethez” hasonló következtetésre jut: a törvénysértés következtében a szerződés, beleértve az örökösödés rendjét szabályzó *Pragmatica Sanctiót*, érvényét veszítte. „Mivel pedig az országnak joga van célhoz, világos, hogy joga van az eszközökhöz is. Megszakadván tehát az örökösödés fonala (*filium successionis interruptum*), a felség egészében a népre szállott vissza, melytől azt a fejedelem, a törvények értelmében, részben átvette. A magyar nemzetnek joga van, nagyobb biztosság céljából, új szerződésre lépni.” Politikai mozgalom létrehozására törekedve, nagyon is érthetően javasolja a megyéknek: „Ezt az elvet általánossá kell tenni, hogy ne legyen, ki meg ne győződjék róla és ne beszéljen róla.”

A „jogeljátszás” régi elve és a népfelség modern eszméje alapján állítja össze a követeléseket és ajánl eljárási módokat. A francia eseményeket visszhangozva, az összehívandó országgyűlésben látja a népszuverenitás – a hatalom – egyetlen letéteményesét, mindenesetre a francia forradalomban érvényesülő felfogással szemben azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy a népfelség megtettesítőjének a követküldésre jogosult nemesi vármegyét, tehát a köznemességet tartja. Ezt fejezi ki az az óhaja is, hogy a követek mandátuma kötött legyen, a vármegyék külön felhatalmazás nélkül a sarkalatos törvények esetében „ne köthessék le a nemzetet”.

Javasolataiból a köznemesség (a megyék) által dominált alkotmányos királyság körvonalai bontakoznak ki. A törvényhozó hatalom megosztott ugyan a király és az országgyűlés között, a király azonban csak egyszer emelhet vétót az országgyűlés határozatával szemben. Ha az ismételt szavazásnál kétharmad a döntést elfogadja, a

király köteles a törvényt szentesíteni. Osztottnak gondolja a végrehajtó hatalmat is. Az országgyűlés választja a tisztségviselőket (nádor, koronaőrök, kincstárnok stb.), a rendeletek végrehajtása a megyei önkormányzatok feladata. Az országgyűlésnek korlátlan ellenőrzési joga van. A diétát három évenként kötelező összehívni, a követek minden évben, királyi meghívás nélkül összeülnek, csak az országgyűlés ajánlhat meg adót, dönthet a nemesi felkelésről, köthet külhatalmakkal szeszűzéseket stb. Sőt, mintegy a parlament által választott kormányt javasol: a helytartótanács helyébe az évenként választott szenátus kerülne, amely felelősséggel tartozik a diétának és bármikor leváltható.

Balogh kulcskérdésnek tartja, hogy mindezen rendelkezéseket még a koronázás előtt – annak feltételeként – fogadtassák el Lipóttal és mindaddig ne tárgyaljanak más kérdéseket. Egyrészt azért ne, mert nincs törvényes király, másrészt pedig azért, nehogy felbomoljon a rendek közötti egyetértés, akár az érdekelletétek felszínre kerülése, akár a bécsi udvar megosztó praktikái következtében. Az általa is elavultnak tekintett további törvények „javítására” csak az új *diplomatica sanctio*, „helyesebben a *capitulatio*” után kerüljön sor. Előkészítésükre az országgyűlés küldjön ki bizottságokat.⁸

„Ez az irat maga az ügyesség és elmésség – értékeli Marczali. – Egészen szája íze szerint való annak a nemességnek, melynek szól. Mint Hajnóczy, mint Széchényi szól ugyan áldozatokról – ebben a szabadkőműves nem tagadhatja meg magát –, de azokat lehető általánosságokban említi és lehető messzire halasztja. Szól ugyan emberi jogokról, Rousseau stílusában, de a jobbágyoknak nem jogot akar adni, hanem csak jótéteményt. Ellenben közjogi rendszere teljes, világos és megkapó. Az egész politikai hatalmat a köznemesség részére foglalja le. A népfelség annak kezébe van letéve, hisz ő a *populus*... A felséget a *souverain* hatalom, a megye, már nem a királyra delegálja, hanem tulajdon követeire. Nemcsak a király jogkörét szorítja meg, hanem a mágnásokét is elnyeli. A törvényhozásnál – mintha csak Franciaországban volna – mindig csak a nemzetről, azaz a megyei *nuntiusokról* szól, a főrendeket egyszer sem említi... magyar tanácsot, ministériumot akar, sőt a diétát még arra is felhatalmazza, hogy abból kizárja a nem tetszőt, mi voltaképpen parlamentáris kormányt jelent... Igazi mesterfogás az örökösödés félbeszakításának elmélete. Nem tagadja Leopold jogát az uralomra; nem is szól más lehetőségéről, de az uralomra lépést oly feltételekhez akarja kötni, minőket csak a lengyel király vagy a velencei doge fogadhatott volna el” (Marczali 1907: 98-99).

Reformtervek

A kilencvenes évek legelején szép számban születnek olyan írások is, amelyek kifejezetten a társadalmi viszonyok egyik-másik elemének vagy egészének átalakítását célozzák. A „Pestet, Budát most heve-

nyében előntő könyvetskék záporában”⁹ a közvetlen politikai célzatú röpiratok mellett tömegével jelennek meg a társadalmi ellentmondások feloldását célzó reformtervek, ötletek.

Itt nincs terünk e röpiratirodalom akárcsak vázlatos bemutatására sem. Csupán két olyan írást mutatunk be, amelyek többé-kevésbé rendszerbe foglalják a rendi felvilágosodás szellemében fogant, a társadalom átalakítására vonatkozó elképzeléseket.

Nagyváthy János írása utópia formájában fejti ki a szabadkőműves eszménynek megfelelő társadalomképét, „a közszabadság” új rendszerét.

A rendező elv az egyenlőség. Ezt olyan, természeti elvnek tekinti, amit az ember büntetlenül nem szeghet meg. „Ha a kis világ, az emberi Társaság, az Egyenlőségnek mértékét elveszti: a Félelem és Irtózásnak félelmes tengerévé változik. Tsak kevés kívántatik pedig erre, tsak a Világ Nagyjainak fölöttébb való magok szeretete is elég volt arra: hogy a föld golyóbisán megfeneklett hatalmas társaságokban az Egyenlőség mértéke fölbillentvén, a közönséges boldogság felforduljon.” Holott „a természetnek ura kifejthetetlenül beszötte az emberi szívbe a Boldogságra való fáradhatatlan törekedést”, ám az emberek kiforgatják e természeti törvény valóságos értelmét és „mindenféle szemfényvesztő boldogságnak tsalóka nemeit találták ki, a melyek közül a Rangosztás leghatalmasabbnak esmértetvén ... az egyformán sárbul, az Istenség képére gyúratott emberi Nemzetet egymástól elszaggatták, midőn ennek nagyobb részét örökös szolgaságra kárhoztatván, némelyeket Polgárságra juttatván, kevesebbeket nemesi méltósággal megajándékoztak”.¹⁰

Nos, Nagyváthy a „természeti törvény” érvényesülését várja, s ennek eredményeit festi le utópiájában. A jóra való nemzetek – közöttük a magyar is – megfontolván azt, hogy az ő vitéz elejek mindnyájan egyforma szabad emberek voltak, következésképpen egyik a másiknál nemesebben születettnek nem mondhatta: minden, az idők változásival becsúszott egyenetlenséget lakostársaik közül, nemes meggondolás után kiirtottak, és minden rendet az egyenességnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállítottak, a melyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a nemes a bárót és grótot, jószágos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek.”

A Nagyváthy által remélt egyenlőség persze nem jelenti a feudálizmusra jellemző társadalmi különbségek megszüntét. Úr és paraszt továbbra is lesz, ám a jobbágy földesurának nem rabszolgája, hanem „munka-segítő társa”, a földesúr a jobbágnak nem zsarnoka, hanem barátja, atyja, boldogságának vezére, akiknek boldogsága elválaszthatatlanul összekapcsolódik, örömeik és bánataik közösek lévén.

Nagylelkűséget vár a klérustól, a nemességtől. Utópiájában a pap-ság – az egyenlőség-elv igazságát belátva – visszadta a nemzetnek javait; lemondott a cölibátusról, felhagyott a más valláson lévők üldözésével, elfogadta a lelkiismereti szabadság elvét stb. A nemesség hasonlóképpen áldozatot hozott: lemondott adómentességéről.

Az egyenlőség megteremtésével együtt jár a kultúra és a humanitás terjedése. Gyökeresen átalakul a büntetőjog; alapelvévé az ember megjavítása válik. Minden foglalkozást tisztelet övez: a nemés sem szégyell kereskedni és ipart űzni. Általánossá válik a felekezeteiktől független, állami közoktatás stb.¹¹

A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái a rendi felvilágosodáshoz illeszkedő utópiát fogalmaz meg tehát. E gondolatok más műveiben is feltűnnek. A „magyaroknak tükörül” írt *Tsillagok-forgásibul való polgári jóvendülés Lengyel országra...* (1790) című „politikai horoszkópjában” a lengyel állam bukását a nemesi önzésnek, az egyenlőség és a humanitás elve megsértésének tulajdonítja. Az ugyancsak 1790-ben írt versezetében (*A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való képzelései*) pedig ismét a humanizmus, az egyenlőség és szabadság eszméjének diadala utáni állapotokat festi le: „Akkor fog a szelid bárány a farkassal, /A meglánczolt jobbágy a volt tyrannussal /Eggyességre lépni. És a méltóságos /Gróf a szűrös embert, barátságos /Karjai lánczával melléhez kulcsolni /... Akkor az okosság vakságbul veretett /Bilincse elszakad, mellyel megkötetett, /... Szabadsága lesz a lelkiismeretnek, /Szabad lesz ekkor az emberi nemzetnek /Gondolkozni, írni, szólni és ítélni, /S igaz vagyónával szabadosan élni, /Vagy költi, ha szükség, hazája javára, /Vagy elszegényedett társának hasznára” stb.¹²

Láthatjuk, a felvilágosodás eszméi, a szabadkőművesség érzelmes „emberbarátsága” és reformvágyai jelennek meg Nagyváthy írásaiban.

A „reformirodalomban” elméleti igényességét tekintve különleges helyet foglal el Batthyány Alajos gróf négy kisebb kötetben 1790–91-ben megjelent *Ad amicam aurem* című munkája. Bár a mű pontokba foglalt rapszodikus elméldések és eszmefuttatások halmaza, az olvasó a felvilágosodás eszmerendszerének számos elemét ismerhette meg belőle (MoT 1980: 44).

A mű közjogi fejtegetései többé-kevésbé egybeesnek a nemesi mozgalom elképzeléseivel. Batthyány a népszuverenitás elvét vallja, a király hatalmának korlátozását kívánja. Nemcsak a törvényhozásban, hanem a végrehajtó hatalomban is. Javasolja az országgyűlési küldöttekből választott állandó tanács felállítását, valamint a kormányzat, az igazgatás tisztségviselőinek, sőt a hadsereg tisztjeinek a „nép” által történő választását. Azonban az arisztokratikus uralom, a rendek kiváltságai, a vallási elnyomás ellen is fellép, a jogegyenlőséget és szabadságot a társadalmi élet minden területén érvényesíteni kívánja.

Célja a boldog, az egyéni szabadságot élvező felvilágosult emberek társadalma. Fontosnak tartja a politikai szabadságot, hogy a társadalom ne lehessen kiszolgáltatva a fejedelem önkényének, de ezzel nem elégszik meg, mondván: megtörténhet az is, hogy az állam szabad, de polgárai járom alatt nyögnek, mert sokezer zsarnok uralkodik felettük. Az egyéni szabadságot csak az biztosíthatja, ha a polgárnak „a törvények ortalma alatt” se embertársától, se a fejedelemtől nem kell félnie.

A nemesi reformmozgalom átlagától jelentős mértékben eltér abban, hogy művének súlypontját a társadalmi szerkezet átalakítására vonatkozó elképzelései adják. A jogegyenlőséget tekintve a közboldogság alapjának, reformálni kívánja a rendi viszonyokat, az egyházat, a közoktatást, a gazdaságot, az igazságszolgáltatást is. A szabadságot minden polgárra ki kívánja terjeszteni. „A köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szüleményei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnok galád találmányai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült.” Amíg a „közszabadság” elérve nincs – figyelmeztet –, a szabadságot élvezők sem lehetnek nyugodtak, mert akadhat zsarnok, aki az elnyomottakhoz fordul, hogy segítségükkel a meglévő szabadságot is eltörölje, de egyébként is, az emberhez csak az a szabadság méltó, amely mindenkire igazságos arányban kiterjed.

A szabadságra leselkedő veszélyeket tehát csak úgy lehet elhárítani, ha a közállomány előnyei és terhei közössé válnak, ha az emberek levetkőzik kiváltságaikat, a megkülönböztetés külső jeleit. A kiváltság ugyanis vizsályt, míg a jogok egyenlősége szolidaritást szül.

A szabadság biztosítása áldozatokat kíván. A „szabadsághimnuszok” idején nem indokolatlanul írja: „Sokan hordják nyelvökön, merészen beszélnek róla, pedig ha tudnák, mily áldozatokat kíván, mily hősi szolgálatot vár, mily borzasztó utat jelöl ki követőinek, mérsékelnék beszédességüket, kézzel-lábbal menekednének tőle és még örülnének, ha vándorlásuk végén nem maradnának a színhelyén”. Mi kívántatik tehát a szabadsághoz? Például a terhek közös viselése, „mert a hol csak a köznép fizeti az adókat és a földöz az ország többi szükségleteit, ott a kiváltságoltak csak lehajtott fővel nézhetik a földet, melyen mások kegyelméből járnak és a melyet kegyetlen kiváltságaik fölládozása által kell még kiérdemelniök. A kibúvó, hogy a köznép birtokának csak haszonélvezője, hiú, erőtlen, mert az a köznek fizetett adókkal rég megszerezte annak tulajdonát, igazában magas áron vásárolta meg”.

Konkrét javaslatai – bár jóval meghaladják a nemesi reformerek terveinek merészségét – kevésbé radikálisak, mint ítéletei. A jobbágyot fel kívánja szabadítani a földesúr joghatósága alól, biztosítani kívánja költözködési szabadságát, birtok- és hivatalképességét, sőt részvételt biztosítana számukra a törvényhozásban is, azzal a megszorítással, hogy megyéenként két-két nemeset választhatnának országgyűlési képviselőjüként. A jobbágy-földesúr viszonyt szerződéses viszonyná alakítaná át stb.

Természetesen nem forradalmár. „Ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból fölocsudnak, olyanok, mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, bosszújuknak azokat is fölládozzák, a kik szolgaságuk idejében velők jót tettek: az elnyomás természetében fekszik, hogy a lenyomott tárgy, ha a nyomás megszűnik, annak szeme közé ugrik, a ki a nyomásnak véget vetett.” A forradalomra azonban a cselekvésre való késztetésként is utal: „Örök idők óta gyűlő hamu alatt, növek-

szik nem a szabadság, hanem a szabadosság lángja, mely a száraz tárgyakba, sőt a szomszéd házakba könnyen belekaphat... Valóban legutóbb egy nagy birodalom az országok élén állóknak nem mindennapi szolgálatot tett, óva őket, kerüljék a tekervényes utakat, nehogy elkésve szomorkodjanak a fölbomlott országok romjain.”¹³ Megelőző intézkedéseket – a nemesség által végrehajtott reformokat – ajánl.

A bel esprit és az érdek

A forradalomtól való félelem másokat is jellemzett. Vay József, a nemesi nemzeti mozgalom egyik vezéralakja is felidézi a veszélyét gróf Fekete Jánosnak írt levelében. Am – akárcsak Batthyány esetében – nála sem a változtatások elleni érvként szolgál. Ellenkezőleg: egy fontosnak vélt indok a reformok mellett, amelyeket nemcsak elkerülhetetlennek, de szükségesnek is gondolt. Többek között azért is, hogy az ország állapotai megfeleljenek annak, amit a felvilágosult ész és az „Emberiség törvényeinek díszé kíván”.

Vay és mások azonban – gyakorlati politikusok lévén – ezeket az eszmei és morális követelményeket a „Haza körülállásaival” és a „Tulajdonság [tulajdon] jussaival” egyeztetni kívánják, nem ok nélkül utalva a „*bel esprit* tévelygésének” veszélyeire.

Vay Fekete Jánosnak arra a levelére reagál, melyben a Voltaire-rel levelező gróf az egyenlőség nevében az általános választójog mellett érvel. „Hogy egyik ember úgy, mint a másik, szabadon született; hogy ezen szabadságot sem a társaság a szülék hibájáért az ártatlan maradéokra nézve el nem törölheti, sem a szülék maradékaira nézve el nem idegeníthetik; hogy tehát minden egymás igazgatása az emberi nemzetben csak a köz abban megegyezésétől függ: következésképpen, hogy az országok gyűléseiben a népnek inkább, mint a földnek kell repraesentáltatni: igen világos. Nem is gondolom, hogy egy, az emberi nem méltóságát ismerő szív ezen írásban ez részben ki tett gondolatokat helyben nem hagyná magában. De a francia példa bizonyította, mely kevéssé szenved el a hosszas ideig setét tömlőczen tartott nép homályos szeme az egyszerre szeme eleibe tett világosság fényét. Mely sebesen megyen ugyan ezen nagy fényességtől ismét megvakítottván, a hasonló természetes Jussoknak (értem a Proprietas szent törvényeit) felforgatására.”

A reformpolitikus tehát más megoldást keres, ám – politikai okokból is – a fennálló állapotokat, a nép teljes jogfosztását maga sem látja fenntarthatónak. „Ha az ország gyengébb rendeit a nagyok hatalmaskodása ellen tehetetlenné tett törvény nem oltalmazhatja, az Ország Rendei közt kiüt a viszálykodás, és az adófizető nép ezt láthatván, leginkább csak későn veheti észre, hogy a király és a nép közt a nemesség a közbenjáró, mely ha elnyomtatik, ... az egész nép csak egy Úr alatt sinylődő Rabbá válik. És minek előtte a nép azt észre vehetné, már megrontatik, sőt már ki is irtathatik. Hogy tehát az adófizető nép a Nemességnek körülötte való dajkázkodásáról

meggyőzöttesen, szükséges volna oly rendelést tenni, hogy a mely helységeknek tetszik, a vármegyék gyűléseire magok Előljáróit is küldhessék, kik az ott javokra czélzó rendelkezéseket hallván, és olyan dolgokban, melyek az terheltetésekkel lévén öszve kötve, előtte majd legjobban ismeretesek, magok kívánságokat is viczispány vagy szolgabírák által kijelentvén, mind magok a nemesség atyáskodó gondoskodásáról meggyőzöttenének, mind pedig hazamenvén, az otthon maradt népet jó útra vezérelnék.”

A népnek alkalmat adna a Diétán is a „tapasztalatszerzésre”: a tízezres lakosságot megközelítő, rendezett igazgatású városoknak, illetve a jáász, kun és hajdú kerületeknek lehetővé tenné a követküldést, hogy a mezővárosok, valamint a szabadparaszti körzetek „kiket, nem lévén földesuruk, senki sem oltalmaz”, megtudhassák, hogyan bánik velük az ország. E reform – mondja – végrehajtható „hazánk fundamentumos igazgatásának” sérelme nélkül, csupán a „szent és országegyesítő törvényt” kiterjesztően kell értelmezni.

Vay tehát a politikai szerkezet megváltoztatásában óvatosságot ajánl, ám a reformot elkerülhetetlennek látja. Úgy gondolja, hogy az országgyűlésnek mindazt meg kell tennie, amit a „haza a földművelő, az utolsó időkben a törvénytelen terheltség alatt elalélt nép megtartására, valamit csak a Haza körülállásai, a Tulajdonság jussai megengednek és az Emberiség törvényeinek díszé kíván.”¹⁴

A nemesi reformerek a társadalmi szerkezet átalakításától sem zárkoznak el, ám itt is a fokozatos átalakulás lehetőségeit keresik. Tapogatózásai irányát mutatja a radikális Berzeviczy Gergelynek barátjával, Tallián Pállal folytatott levelezése. Tallián Pál írja válaszként barátjának: „A miket a feudális rend megváltoztatásáról mondasz, helyes, csak hogy megfordítod a dolgok sorát. Te fel akarod szabadítani a pórt, hogy a kereskedelem és ipar emelkedjék, én viszont ezt tartom meghonosítandónak, hogy fel lehessen szabadítani a parasztot. Hogy ez ügyben helyesen ítélhessünk, tekintetbe kell vennünk egész Magyarországot.”

Tallián úgy véli, a megváltás fejében történő azonnali jobbágyfelszabadításnak az ország nagyobbik részében nincs realitása, mert a parasztnak nincs pénze. Utal Józsefnek egyes koronabirtokokon bevezetett kísérletére, amit öt év múltán megszüntettek a kialakult feszültségek miatt. „Ha 3–4 év alatt be lehetne hozni a commerciumot, még meg lehetne követelni a nemességtől ezt az áldozatot, de mivel az 30–40 évig is eltart, előbb menne tönkre a földesúr, mintsem hasznát látná a nagylelkűsége által gyarapodó iparnak. Józanul ki kívánhatja, hogy ez a nemzedék fölládozza magát a jövőért? Mi még fontosabb: ki biztosítja a kimerült nemességet, hogy az ő rovására gazdagodó nép egészen ki nem forgatja ősi, örökölt jogaiból? Erre annál inkább kell figyelniünk, ha nem akarunk a *bel esprit* tévelygésébe esni. Hisz nekünk is természetes kötelességünk, fennmaradásunkról, tökéletesedésünkéről, felvilágosodásunkról gondoskodni.”

Az azonnali és radikális változtatást kívánó *bel esprit*-vel a (nemesi) érdek áll szembe. A dilemmát, amivel a rendi felvilágosodás kép-

viselőinek szembe kellett nézniük, a társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok vetették föl. Amelyek ugyanakkor a tényleges cselekvés lehetőségét igen szűkre szabták.

Tallián tehát a fordított utat ajánlja; előbb az „industria” és a „commercium” „behozását”.¹⁵ „De mi legyen a commercium behozásának módja? – teszi fel a kérdést. – Ez a nemesség dolga. A király pontos számadást ígérjen és járuljon hozzá a nemesség. Közkölségen építsenek utakat, ássanak csatornákat, építsenek gyárakat, tűzzenek ki díjakat a földművelőknek. Fogadjanak tudósokat a földek tulajdonságainak kikutatására, hogy tudják, mely föld legalkalmasabb valamely terményre. Mindezt és 600-más dolgot, mire a külföld példája vezet, a nemesség adójával létesítjük. Aztán, lassanként felszabadítjuk a pórt és felszabadulása iparkodásának jutalma lesz.”

„Forradalmak csak ritkán – száz eset közül egyszer – sikerülnek, különben csak bajt okoznak – figyelmezteti barátját. – A mostani francia mozgalom is csak Európa egyenlenségeinek köszöni sikerét. Szükséges tehát először is, hogy a nemesség megnyerje a pór nép lelkét. Mi volna szebb, mint ha 10–20 nemes összeállana és kórházat alapítana alattvalóinak? Mi volna illőbb, mint hogy a megye összes nemesei jó években olcsón összevásárolnák a gabonát és inséges esztendőben eladnák jobbágyaiknak? Mi volna jobb, mint ha a megyék jutalmakkal köszönöznék a pórt a föld művelésének javítására? Végre, ha helyet és szavazatot adnának neki, azon világos feltétel alatt, hogy ebből semmi zavar ne támadhasson. A pór gyorsabban megéri a jótéteményt, mint mi hinnők és vérét is odaadja jötevőjéért. Különben attól kell tartani, hogy az udvar a nép segítségével egészen eltörli kiváltságainkat.”

Megfogalmazza ötletét a parasztság politikai képviselőjére is. E kérdésben is a fokozatosságot ajánlja. Még nem tartja elfogadhatónak a paraszti képviselőknek az országgyűlésbe való bebocsájtását, mivel úgy véli, nem rendelkeznek elegendő politikai tapasztalattal, és nem hatja át őket a *respublica* iránti szeretet. Előbb – mondja – kisebb gyűléseken kell nevelődniök. Javaslatát tehát: küldhessenek követeket a megyegyűlésekre, ahol előadhatnák panaszait és befolyást gyakorolhatnának az országgyűlési utasítások megfogalmazására. Emellett minden megyének legyen egy harmadik nemes követe is, akit a nép választ meg, és aki annak is tesz jelentést. E megoldásnak kettős haszna lenne. Egyfelől megerősítené a nemesség és a jobbágság szövetségét, így elkerülhető lenne a zendülés, illetve, hogy az udvar a parasztságot a nemesség ellen fordítsa. Másfelől viszont a közügyek intézéséhez szükséges műveltséghez, tapasztalatokhoz juttatná őket, amelyek révén alkalmassá válnának az állam igazgatására.

Kifejti elképzeléseit a jobbágybirtok megváltására is. Úgy véli, a folyamat végbemehet úgy, hogy hatása mindkét fél számára kedvező lesz. Ám ehhez időre – mintegy ötven évre – és fokozatosságra van szükség, az érdekek és a feltételek gondos mérlegelésére. Ha így történik az átalakulás, a felek között kialakulhat az *esprit de corps*, ami nélkül a nemzeti egység nem lehetséges.

Látjuk, a rendi felvilágosodás körében gondolkodó Tallián – számos társához hasonlóan – a változtatás igényét a nemesi érdek megőrzésével kívánja összhangba hozni. Mégis, e gondolkodásmódot joggal lehet „fennköltnek” nevezni, miként Marczali teszi. Különösen, ha ilyen mondatokat olvasunk a nemesi kiváltságok mibenlétéről, mint itt: „A közjő-fölött minden egyes lakos megmaradása és boldogítása által örködnünk; és másokat jótéteményekkel elhalmozva, elménk művelése által mind több tudományra és előmenetelre szert tenni”¹⁶ Nincs okunk kétségbevonni, hogy e „fennkölttség” – az „erénynemesség” régi toposzának a felvilágosodás szellemében történő újrafogalmazása – ne lett volna legalább annyira őszinte, mint a felvilágosult abszolutizmus „népbarátsága”.

Más kérdés, hogy a javaslatok mennyire reálisak. Úgy gondoljuk, éppoly kevésbé, mint az általa kritizált *bel esprit* keretei között gondolkodó Berzeviczy és – tegyük most is hozzá – a „felvilágosult despoták” tervei. A „felvilágosult politika” paradigmája által kijelölt határokon belül maradó „reformprogram” éppannyira megvalósíthatatlannak bizonyult, mint vitapartnere – és II. József – „forradalmi” javaslatai.

Kétségtelen, az elképzelések mindkét oldalon racionálisak voltak, ám a program végrehajtásához szükséges *aktorok* sem itt, sem ott nem léteztek. Berzeviczy hol az uralkodótól, hol Napoleontól, majd később egy meg nem nevezett katonai diktátortól várta a „*bel esprit*” megvalósítását, és a jelek szerint a magyar jakobinusok összeesküvésében is részt vett. De a nemesség sem úgy viselkedett, ahogy a „felvilágosult rendiség” „realista” gondolkodói képzelték.

4. A RENDI FELVILÁGOSODÁS KUDARCA

A nemzeti mozgalom – azon belül a „felvilágosult rendiség” – kezdeti nagy reményei csakhamar összeomlottak. Sem új alkotmány, sem az ország társadalmának megújulása nem következett be.

A „nemzet” és király újabb kiegyezése lényegében a régi alapon történt meg. A kompromisszum alapja: mindkét fél lemondott az egymással ellentétes irányba mutató „reformerkedésről”. Pontosabban szólva: a reformszándékok egyfelől az országgyűlési bizottságokban munkálkodnak tovább, de eredményeik irattárba kerülnek, másfelől Lipót – csakhamar bekövetkező haláláig – politikai machinációinak részeként élnek még egy ideig tovább.

József halála (február 20.) és II. Lipót megkoronázása (november 15.) közt eltelt alig több mint fél esztendőben a szemben álló felek – a fegyveres erőszakot kivéve – a politikai harc minden eszközét felhasználva, heves küzdelmet folytattak. A koronázási ünnepség pompája és szimbolikája – például nemcsak a király, de családja és udvartartása is magyar ruhába öltözött – által megerősített békekötés azonban az eredeti pozícióik jelentős részének feladásával jött létre.

A „népfelség” elvétől a kompromisszumig

Kezdeti elképzeléseihez képest a nemesi mozgalom engedett többet. A megyék határozatai, a követutasítások – zömükben az ócsai Balogh Péter által kijelölt nyomvonalon haladva –, majd az országgyűlésen születő feliratok még igen kemény koronázási feltételeket fogalmaztak meg.

A hangnemet Pest megye korai, még 1790 márciusában keletkezett felirata szemléltetheti. A leendő királynak kijáró udvariassággal ugyan bizalmát fejezi ki Lipót iránt, ám ezután nagyon határozottan fogalmazza meg álláspontját.

II. József uralkodását önkényesnek minősíti, s az alkotmányos következtetéseket is levonja: „... azon sebek miatt, melyeket a *pragmatica sanctio* óta rajtunk ejtettek és melyeket a múlt kormányzás ezernyi csapással megszerzett, március 1-i jegyzőkönyvünkben méltán kijelentettük, hogy az 1723. 1., 2. törvényben kikötött feltételek nem teljesítése miatt az osztrák ház női ágának örökösödési joga megszakadt.” A jövőre nézve pedig így fogalmaz: „Felséges Urunk! Azt az axiómát, hogy a köz- és nemzetközi jog, valamint az államok alapjául szolgáló szerződés szerint a felség a népből veszi eredetét, maga az anyatermészet oltotta belénk, és ebben igazságos fejedelem (minőnek tartjuk felségedet) nem kételkedhetik. Erről nem mondhat le a nép gyávaságból, mert az emberi természettel veleszületett és tőle el nem választható.” A fenyegetés is feltűnik. „... reméljük, hogy felséged a diatétát nem fogja arra szorítani, mit *rescriptum*ában említ, hanem nekünk is, mint a belgáknak, kik fegyverrel keresték szabadságukat, megad mindent. Mert rossz példa volna, ha a nép nem engedelmességgel, hanem fegyverrel vívhatna ki több jogot.”¹⁷

A radikalizmus – kezdetben – nemcsak szavakban jelent meg. A „patrióták” – a szó az egyre inkább országosan is megszerveződő, már-már pártzerű nemesi mozgalom szinonímájává vált – felvették a kapcsolatot az Habsburg Birodalommal hadiállapotban álló porosz királlyal, és nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy a nemességet még mindig megosztó felekezeti határokat eszmei és politikai értelemben is áthidalják. Országszerte – Marczali feltételezése szerint a híres „labdaházi eskü” mintáját követve – „polgári esküt” tesznek az összegyűlt nemesek, sőt arra is van példa – Szabolcsban –, hogy a „népkel” közösen esküsznek. Erre azért van szükség – magyarázzák a szokatlan gesztust –, mert meg kell nyerni a nép bizalmát, hisz különben a nemesség nem indulhatna az ellenség ellen, ha az országgyűlés így határozná (Marczali 1907: 166).

A nemesi mozgalom fő jelszavai a *constitutio*, a népfelség, a hazafiság, a szabadság, de megjelenik a testvériség (elsősorban a felekezeti különbségeket áthidaló tartalommal) és az egyenlőség is. Ez utóbbi „felfelé” irányul, az „egyugyanazon nemesség” elvének kifejezésé-ként az arisztokráciával szembeni igényeket fejezi ki.

A megyei határozatokban e jelszavak nemesi tartalmat hordoznak, ám kétségtelenül alkalmasak voltak – lehettek volna – arra, hogy a rendi határokon túllépve is mozgósítsanak (Marczali 1907: 110–114).

A megyékben megfogalmazott követutasítások¹⁸ némelyike valószínű közjogi értekezés. Alkotmányjogilag a legkidolgozottabb Pest megye instrukciója, míg Bihar megyéé – jegyzi meg Marczali – „a szabadságnak zeng lelkes hymnust”.

A nemzeti követelések – a nemzeti szuverenitás közjogi garanciái mellett – a nemzeti kultúra, a nyelv kérdéseire is kiterjednek. A határozatokban visszhangoznak Bessenyei, Decsy Sámuel és mások röpiratainak érvei a nyelv művelés, a magyar nyelvű oktatás mellett. Igen elterjedt a követelés, hogy a hivatalos nyelv a magyar legyen.

Sok szó esik a felekezetek közötti békéről is; jellegzetes fordulatként jelenik meg – József „tolerancia-rendeletét” bíráló éllel –, hogy ők a gondolat és a vallás teljes szabadságát, s nem a korlátolt tartalmú „türelmet” akarják. A keresztény egyházak teljes egyenjogúságát követelik, sőt Pest megye a „méltányosság és a keresztyén tolerancia” törvényeire hivatkozva utasítja el a pesti kereskedők javaslatát, amely a zsidókat ki akarja zárni a kereskedésből.

A megyék többsége a jobbágyságról sem feledkezik meg, ám erre vonatkozó utalásai részben visszafogottak, részben az általánosságok szintjén mozognak. Pest megye instrukciójában megadni javasolják „személyük és hasznuk teljes biztonságát”, illetve mindent, amit „a klérus és a tulajdonjog sérelme nélkül” lehet. Biharban szót ejtenek a jobbágyság szabadságáról is. Lényegében József jobbágyrendeletét megismételve, egyetértenek azzal, hogy az örökös szolgaság, vagyis az alattvalók személye fölött gyakorolt tulajdonjog, a jobbágyság törvénnyel töröltessék el, illetve, hogy az úrbér megszüntetésében az igazság és a méltányosság elvei szerint járjanak el. Az „adózó nép” védelmének, helyzete könnyítésének ígérete a legtöbb instrukcióban szerepel.

E határozatok, követutasítások a lehető legközvetlenebbül tükrözik vissza a nemesi mozgalom alapelveit, céljait, hangulatát, a politikáról való gondolkodásának szerkezetét és összetevőit.

Valóban, e nemesség egyik kezében a *Tripartitumot*, a másikban Rousseau-t és Montesquieu-t tartja. A nemesi kiváltságokat, a közjogi berendezkedést a Jegello-korra emlékeztető módon értelmezi, ám ugyanakkor frazeológiájában, de az „ágazati politikákat” érintő elképzeléseiben, a gazdaság-, kultúr- és művelődéspolitikában, a jobbágysághoz való viszonyában föltűnnek a felvilágosodás eszméinek, a jozefinista kísérletnek, a nyugat-európai tapasztalatoknak, sőt a francia forradalom hatásának elemei is. Mindemellett tisztán nemesi mozgalomról van szó: a polgárság, a parasztság hangja a határozatokban még közvetve se visszhangzik. Igaz, nem is igen jelentkeznek önálló mondanójukkal, de e társadalmi csoportoknak e mozgalmon belül esélyük se volt véleményük megfogalmazására. A vármegyéket teljes egészében a nemesség uralta.

Az idő előrehaladtával azonban a hangnem veszít radikalizmusából, a követelések szelidülnek és leszűkülnek. A magyarázat kézenfekvő. Egyfelől a jelszavak szintjén adottnak feltételezett nemzeti egység a valóságban nem létezett. A repedések a politikai eliten belül

is gyorsan megmutatkoztak. Az arisztokrácia és a köznemesség, a kurucos hagyományokat élesztgető alföldi és kelet-magyarországi, illetve a mérsékeltbb nyugat-magyarországi megyék, valamint a felekezetek közötti ellentétek csakhamar megjelentek. Kiütköztek a programok közötti különbségek. Hiányzott a fegyelmezettség is. A rendi felvilágosodás egyik legjelesebb képviselője, a horvát Skerlecz Miklós kiábrándultságát fejezi ki a nemesi küldöttek által uralt országgyűlésről alkotott véleménye: A mi ülésünk nem mondható civilizált és felvilágosodott nemzet országgyűlésének, hanem csak fecsegő csöcselék tanulatlan sokasága (Marczali 1907: 331).

Előbb a társadalmi viszonyokat érintő reformszándék laposodott el. A koncepcionális ellentétek elsimítására az országgyűlés az elnapolást választotta. Bizottságokat küldött ki a tervezetek alapos előkészítésére. Aztán megtörtént a visszavonulás a politikai rendszer átalakításának, az új alkotmány megalkotásának kérdésében is. A kompromisszum lényegében a II. József előtti állapotok visszaállítását jelentette: II. Lipót Mária Terézia némileg módosított hitlevéleire tette le az esküt. Tehát a szó szűkebb értelméhez kapcsolt „népfelség” elve is csorbát szenvedett. A rendi pólus nem vált a politikai rendszer domináns részévé, a királyi hatalom szűk korlátok közé szorítása nem sikerült.

Az uralkodó és a „nemzet” között 1790 őszén megkötött kompromisszum egyfelől a társadalmi kontrolltól független királyi hatalmat, másfelől a rendi kiváltságokat erősítette meg. A rendi felvilágosodás nem volt képes az új típusú nemzeti egységet megteremteni. Ha az „ország” szó szélesebb, nemcsak a nemesi *natiót* magába foglaló jelentését használjuk, a megegyezést illetően igaza van Marczalinak: „Az ország követelései kimaradtak; a nemesség leghőbb kívánsága [a nemesi adómentesség megerősítéséről van szó] célt ért” (Marczali 1907: 348).

A szellemi munka egy ideig még nem állt le. Az 1790-1791. évi diéta által kiküldött rendszeres bizottságok – a közvélemény egyre lanyhuló figyelmével kísérve – tovább dolgoztak, és 1793-94-ben elkészültek mérsékelt reformokat tartalmazó javaslataikkal.

Tartalmukat Benda Kálmán így értékeli: „Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a bizottsági javaslatok, bár nemegyszer újszerű, fontos és korszerű kérdéseket vetnek fel, amelyek megoldása az ország és a lakosság gazdasági helyzetén, mindennapi életén javított volna, egészükben mégis politikai és társadalmi vonatkozásban konzervatív, sőt nemegyszer retrográd jellegűek. Mivel azonban az udvar még ennyi reformot sem látott szükségesnek, a 16 hatalmas folió kötetet kivevő *'systematicum operatumokat'* elkészülésük után irattárba helyezték” (MoT 1980: 169).

Egy besúgói jelentés szerint Skerlecz Miklós – néhány társával, akik között ott sejt a már említett Vay Józsefet is – tollából 1790 őszén született alkotmányterv a közérdeklődést alig, inkább csak a rendőrség és a Haditanács figyelmét vonta magára. Érdekessége, hogy kísérletet tesz a rendi mozgalom kudarcának feldolgozására. Az ek-

kortájt mások írásaiban¹⁹ is feltűnő angol példa alapján kísérli meg feloldani a francia, illetve a lengyel minta szerint feloldhatatlan elméleti és gyakorlati ellentmondásokat.

A magyar alkotmány igazi elvei a *pragmatica sanctio elfogadása után* című emlékiratban, Montesquieu nyomán, a „mérsékelt monarchia” típusát választja. „Midőn Franciaország a demokratikus monarchia szörnyű formáját hozta létre – írja –, és még nincs a szélsőségek végén, midőn Svédországban már csak egy lépés van hátra ahhoz, hogy kormánya önkényvé váljék; midőn Lengyelország, noha már javította alkotmányát, aristokratikus elnyomás és anarchia közt vonaglik; midőn az amerikai gyarmatok vegyes államformát mutatnak, melyben mégis a demokrata elem túlnyomó: Anglia egyedül mutat példát arra, hogyan kell a három hatalmat egyenletesen elosztani.”

Angliának nemcsak államformája vonzó számára, hanem a társadalmi berendezkedése is. Ott ugyanis – fejtegeti – még fennállnak a rendek, de a tulajdon joga szent, a polgárjogban mindenki részesül és nincs lényeges különbség nemes és polgár között.

Az angol példa kínálja számára a király és a társadalom, illetve a birodalom és Magyarország viszonyának rendezésére a mintát. Szól arról is, hogy oldani kellene az alkotmány rendi jellegét, hisz „Az alkotmány annál erősebb, minél nagyobb része a népnek érzi jótétéményeit s van oka reá, hogy megmaradását védje. Miért ne lehetne némely kedvezését kiterjeszteni a szabad, de nemtelen polgárokra is? Miért ne lehetne a parasztoknak is lassankint utat nyitni a szabadsághoz, ezáltal erősödnek és biztosabbá válnék a nemesség” (Marczali 1907: 335–342).

Az írásban a nemesi mozgalom önkritikájának nyomai is érzékelhetők: egyfelől a politikai törekvések tisztázatlanságának, másfelől a rendi önzésnek a bírálata. Kétségtelen, a rendi mozgalom visszavonulásában mindkét tényezőnek szerepe volt. A nemzeti mozgalom alkukészségének kialakulásában azonban ott rejtett annak felismerése is, hogy az uralkodó és a kormányzat mozgástere nagyobb, mint a nemesi politikusok a mozgalom első hónapjaiban feltételezték.

*

A rendi felvilágosodás hatását mutató nemesi reformmozgalom 1790 végére kifulladásra jutott. Képviselői visszavonultak a politikától vagy az irattáraknak dolgoztak. Ezzel a „felvilágosult politika” harmadik variánsát képező antifeudális reformerek egyik csoportjának – láttuk, Hajnóczy, Berzeviczy, Kazinczy, Batsányi is közéjük tartozott – a nemzeti mozgalomhoz fűzött reményei is szertefoszlottak, közülük többen új megoldást kerestek. 1792-re hasonló helyzetbe jutottak azok is – például Martinovics Ignác, Laczkovics János –, akik a „felvilágosult” Lipóttól várták a társadalom mélyreható átalakítását. A ketős családából keletkező, az 1790-ben kettészakadt antifeudális re-

formerék egyes személyiségeit egyesítő „magyar jakobinusok” mozgalma azonban csakhamar tragikus véget ért.

A 18. század végén sem a Habsburg Birodalom, sem Magyarországnak nem volt megreformálható a „felvilágosult politika” egyetlen variánsa²⁰ által kínált úton sem. Az (idegen) abszolutizmus és a (rendi) nemzet körben forgó konfliktusából kitörni csak „a demokratikus közösségalkotás” (Bibó 1986 b: 576) alapján lett majd lehetséges. Ezen elmélet azonban egy új paradigma, a *liberális nacionalizmus* keretei között születhetett meg, miután a haza vagy haladás – valójában: *abszolutizmus vagy rendiség* – természetlen dilemmáját a haza és haladás programjával váltotta fel.

Aligha állíthatjuk, hogy a „felvilágosult politika” egyes variánsai elősegítették e fordulatot. Éppen ellenkezőleg. Gátolták, mivel a részben anakronisztikus, részben utópisztikus célok csak természetlen politikai programokhoz vezethettek.

A feloldhatatlan dilemmákra – azok elutasításával – csak Széchenyi *Hitelje* és a reformkor nemzeti liberalizmusa ad majd érvényes választ.

JEGYZETEK

¹ Különösen II. József személye körül kialakult legendákra gondolok.

² Idézi Benda 1978: 402

³ Idézi Szűcs 1981: 352.

⁴ Idézi Ballagi 1888: 292–293.

⁵ Az idézetek forrása: Marczali 1907: 370–371.

⁶ Idézi Kulcsár Péter. In: Bessenyei 1992: 64.

⁷ A vitákat nagy részletességgel ismertetik Marczali 1907; Ballagi 1888.

⁸ Ismerteti Marczali 1907: 92–100.

⁹ Meghamisított mértéke az emberi polgárságban találkozható valóságos elsőségnek. 1790. Idézi Concha 1885: 72.

¹⁰ Idézi Concha 1885: 111.

¹¹ Ismerteti Ballagi 1888: 336–339.

¹² Lásd Ballagi 1888: 342.

¹³ Ismerteti Concha 1885: 115–140. és Ballagi 1888: 321–330.

¹⁴ Lásd Marczali 1907: 306–308.

¹⁵ Marczali (1907: 310.) jegyzetben hívja fel a figyelmet arra, hogy e két szó a korban többet jelent, mint ipar és kereskedelem: minden gyümölcsöző foglalkozást, illetve mindazt, ami az áru- és pénzforgalmat elősegíti.

¹⁶ Ismerteti Marczali 1907: 310–316.

¹⁷ Idézi Marczali 1907: 155–156.

¹⁸ Részletesen ismerteti Marczali 1907: 167–236.

¹⁹ Például Aranka 1790; Baritsch 1790.

²⁰ A felvilágosult abszolutizmus és a magyar jakobinus mozgalom problémáival készülő könyvem jelzett fejezetének itt nem közölt részében foglalkozom.

HIVATKOZÁSOK

- Aranka György 1790. *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Kolozsvár
- Ballagi Géza 1888. *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest: Franklin Társulat
- Baritsch Adalbert 1790. *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae*. Ismertetésüket lásd Ballagi Géza 1888: 519–528.
- Benda Kálmán 1978. Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. In: Uő. *Emberbarát vagy hazafi?* Gondolat
- Bessenyei György 1987. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. In: *Bessenyei György válogatott művei*. Magyar Remekírók. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- Bessenyei György 1992. *Társadalombölcseleti írások*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest: Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó
- Bibó István 1986 a : A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Uő. *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Szerk. Vida István. Magvető
- Bibó István 1986 b: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Uő. *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Magvető
- Concha Győző 1885. *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Budapest
- Hajnóczy József 1958 a: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hajnóczy József 1958 b: Egy Magyar hazafi gondolatai néhány, az országgyűlésre tartozó dologról. In: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*
- Jakobinus 1957. *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. I.köt. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kosáry Domokos 1990. Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. *Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó*
- Magyar Sajtó 1979. *A magyar Sajtó története. I. köt. 1705–1848*. (Szerk. Kókay György.) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Marczali Henrik 1982. Alkotmánytervezetek 1790-ben. In: Uő. *Világtörténelem – magyar történelem*. Sajtó alá rendezte Gunst Péter. Gondolat
- Marczali Henrik 1907. *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Budapest: MTA
- MoT 1979. *Magyarország története* 4/2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó
- MoT 1980. *Magyarország története*. 5/1. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szűcs Jenő 1981. Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3.
- Závodszy Géza 1992. *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig*. Tankönyvkiadó